

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

The Riddle of the Index of Verses in MS Moscow-Ginzburg 1420/7 (Preparation for the Creation of the "Yalkut Shim'oni") / 1420/7:

חידת מפתח הפסוקים שבכ"י מוסקווה, גינצבורג הזמנה לבית היוצר של הילקוט שמעוני לתורה

Author(s): עמוס גאולה and Amos Geula

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 429-464 (כרך חוברת) ניסן-אלול תשס"א,

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23601357>

Accessed: 24-01-2018 07:52 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

חידת מפתח הפסוקים שבכ"י מוסקווה, גינצבורג 1420/7: הזמנה לבית היוצר של הילקוט שמעוני לתורה

מאת

עמוס גאולה

א. מבוא

כ"י מוסקווה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 1420/7 מכיל 22 דפים (ממוספרים 45א–66ב) של רשימות פסוקים.¹ תיאורם לפי זק"ש: 'רשימת פסוקי תנ"ך בתלמוד, על פי סדר המסכתות כסדרן, מסיים בפרק בהמה המקשה, והסוף חסר'.² ובקטלוג הממוחשב: 'מפתח למובאות מן המקרא בתלמוד ובמדרשים [...] הכתיבה איטלקית-אשכנזית, מאה ט"ו'.³ לכאורה, לא ניכרת בחיבור זה שום מהות מיוחדת, ורשימות הפסוקים שבו נראות סתמיות. אף על פי כן עיון בתוכנו

* דברים ראשונים על אודות כתב יד זה כתבתי במסגרת עבודת גמר לתואר שני, 'מדרש אבכיר – מבואות ומובאות/ ירושלים תשנ"ח, עמ' 116–119. מורי פרופ' אביגדור שגאן ופרופ' יעקב אלבום עקבו אחר מחקרי זה מראשיתו והואילו בטובם לקרוא את המאמר טרם פרסומו. פרופ' יעקב זוסמן הקדיש לי מזמנו לדיון על אודות כתב היד וחידתו, והערותיו בעניינים שונים משוקעות במאמר זה. גב' תמר לייטר, מן המכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, נעתרה לבקשתי והואילה לתת חוות דעת פלאוגרפית אודות כתב היד. תודתי נתונה למטיבי אלה גם מכאן.

1 החיבור המתואר להלן מופיע בכתב היד ללא ציון שם החיבור או שם מחברו. לעת עתה נתנו לו – לפי אופיו – את הכינוי מפתח הפסוקים. חלקו הראשון של כתב היד (עד דף 39א) כולל את 'ספר הקבלה' לר' אברהם בן דוד (כתב יד זה לא צוין במהדורת 'ספר הקבלה' שהוציא ג' כהן) ועוד רשימות היסטוריות. לאחר מכן (מדף 40א) מועתקת רשימה של שמות הפרקים בסדר זרעים, ולאחריה (מדף 45א) בא כאמור מפתח הפסוקים שבו אנו עוסקים.

2 ש' זק"ש, בית יוסף: קטלוג לכתבי היד באוסף מוסקבה-גינצבורג, קובץ א, סעיף תך. הקטלוג נכתב בכתובת יד, בסוף המאה התשע עשרה, ראה: B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jerusalem 1994, p. 126. על אוסף גינצבורג בכלל ראה: שם, עמ' 69–70.

3 הקטלוג הממוחשב של המכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. תיאור זה כולל רשימה חלקית של החיבורים המופתחים במפתח. חוות דעתה הפלאוגרפית של גב' תמר לייטר, על פי תצלום כתב היד (סרט 48486), מדויקת ומפורטת יותר, ולקמן עיקרי דבריה: החלק הראשון של כתב היד (דפים 1–39) הוא בעל תכונות פלאוגרפיות טיפוסיות, המצביעות על אשכנז במאה הארבע עשרה כאזור וכתקופת הפקתו. דפים 40א–44א נכתבו כנראה בהמשך לקונטרס האחרון של הסופר האשכנזי. החלק השני של כתב היד (מדף 45א והלאה), בו מצוי חיבורו, נכתב ביד שונה ונראה שאין קשר פלאוגרפי בין דפים אלו לבין הדפים הקודמים להם, שנכתבו ביד אשכנזית. הכתב בחלק זה הוא כתב בינוני, המשלב בתוכו מאפייני הכתבים הספרדי והאיטלקי. על פי התכונות הפלאוגרפיות, הניתנות להבחנה מתוך המיקרופילם, ניתן לשער שדפים אלה נכתבו כנראה באיטליה, במאה החמש עשרה לערך, אולי במחציתה השנייה. כתב היד נכתב כנראה על קלף, ועל פי הרכב הקונטרסים ניתן לקבוע כי במקום אחד (לאחר דף 61ב) חסר כתב היד דף אחד.

[תרביץ – רבעון למדעי היהדות, כרך ע, חוברות ג–ד (תשס"א)]

ובאופיו של המפתח מגלה כי מדובר בחיבור יוצא דופן, שונה בתכליתו מן המפתחות האחרים, ושחשיבותו אינה מועטת כלל ועיקר.

ספרי מפתחות של פסוקים הנזכרים בתלמודים ובמדרשים ידועים כבר מן התקופה שקדמה להמצאת הדפוס.⁴ ספרות זו כוללת מפתחות מסוגים שונים, אשר יועדו בדרך כלל לתכלית שימושית אחת – הפניה מפסוק מסוים אל המקומות שבהם הוא נזכר בספרות חז"ל. משום כך ערוכים המפתחות ממין זה על פי סדר הפסוקים, ולצדם מובא ציון מראי המקום מן החיבורים המופתחים.⁵ לעומת זאת מפתח הפסוקים שבו אנו עוסקים שונה מאלו במבנהו ובאופיו, כפי שיתואר להלן, וגם ייעודו שונה כפי הנראה מייעודם של יתר המפתחות ואינו מובן כלל מתוך עצמו.

ב. תיאור כתב היד

כתב היד של מפתח הפסוקים כולל, כפי שציינו לעיל, 22 דפים, כתובים משני צדיהם. כל עמוד כולל שלושה טורים של רשימות, וכל טור כ-42 שורות.⁶ במקום אחד (ראה לעיל הערה 3) חסר כתב היד דף אחד וכן הוא קטוע בסופו. מסימנים שונים, וביניהם היעדר מחיקות, דילוגים ושיבושים הנובעים מקריאה שגויה, ניכר שכתב היד שלפנינו הוא העתקה, ולא דווקא מידי סופר קפדן.⁷

4 סקירות על חיבורים אלה, מכתבי היד ומן הדפוסים, ראה: א' יעללינעק, קונטרס המפתח, וינה תרמ"א; מ"מ כשר, תורה שלמה, א, ירושלים תשנ"ב, מבוא, עמ' יז-יח, הערה 14; א' הימן, תורה הכתובה והמסורה, א, תל אביב תשל"ז, עמ' ט-יח. המפתח שבו אנו עוסקים אינו נזכר בסקירות אלו, וככל הידוע לי טרם נחקר או פורסם. מן המפתחות הראשונים, שקדמו לדפוס, יש לציין את 'בית זבול', הערוך לפי ספרי התנ"ך כולו ומפנה למקורות מכ-40 חיבורים (ראה: M. Gaster, 'Eliezer Crescas and his Bet Zebul – The Bible References in Talmud', *HUCA*, 6 [1929], pp. 227–295; and Midrash', *HUCA*, 6 [1929], pp. 227–295). עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א, עמ' 212–214. דומים לו באופיים מרבית מפתחות הפסוקים האחרים. וכן יש לציין את מפתח הפסוקים 'להגדות התלמוד' (קונסטנטינה רע"א), המיוחד לחיבור מסוים בלבד (התלמוד הבבלי), ואת 'מפתח הדרשות', שדרך הבאת הפסוקים שבו מיוחדת – על פי סדר האלף-בית של שורשי המילים מן הפסוקים שבהם (ראה: 'ספר מפתח הדרשות לרמב"ם', י"ל פישמן, רבנו משה בן מימון, ירושלים תרצ"ה; וראה מה שכתב על כך: ש' ליברמן, מדרש דברים רבה², ירושלים תשנ"ב, עמ' xv-xiii) כל אלו כאמור ערוכים על פי סדר הפסוקים ומפנים אל המקום שבו נזכר הפסוק בספרות חז"ל.

6 בשני הקונטרסים הראשונים (דפים 45א–46ב) בדרך כלל ארבעים ואחת שורות ובקונטרס השלישי (דפים 46א–46ב) בדרך כלל ארבעים ושתיים שורות. כלומר סך כל הפסוקים המובאים במפתח, בדפים שלפנינו, אם נחסיר את הכותרות, הוא כ-5,500.

7 במקומות רבים ניכרים דילוגים על שורות, על פי דילוג בסדר הרץ של הפסוקים (לדוגמה: במפתח למדרש אבכיר [להלן עמ' 439] חסרים סעיפים א' ו'ג ולאחר מכן יש דילוג מסעיף י' לסעיף לג. לעתים הדילוגים מרובים, ולא ברור אם הם תוצאה של השמטות או שמא כוונת המספור שונה (ראה למשל במפתח 'למדרשים' [להלן עמ' 446]). גב' לייטר עמדה על כך שמעתיק זה מצא לעצמו דרך מיוחדת להצביע על דילוגים ולתקנם. ליד הסעיף שדולג מסמן המעתיק שורה מלכסנת של נקודות הפונה אל המקום בו הושלם הסעיף (בדרך כלל בתחתית העמודה) ואף במקום זה סימן המעתיק שורת נקודות המצביעה אל המקום החסר. במקום אחד בכתב היד (עמ' 450) מסמנת שורת נקודות שכוונו את השם 'הושע' ובקטלוג הממוחשב סברו שזהו שם המעתיק. בדיקה של סעיף זה מלמדת שהסעיף אכן מצוי במקומו ושאינו סימן זה מצביע אל סימן תואם בסעיף אחר. במקומות רבים יש שיבושי פסוקים הנובעים

המפתח כולו מורכב למעשה מרצף של מפתחות, שבכל אחד מהם רשימת פסוקים מתוך חיבור אחד. בסך הכול ממופתחים במפתח כפי שהוא לפנינו 30 חיבורים. המפתח כולל בדרך כלל שלושה מרכיבים: מספר סידורי,⁸ קטע מפסוק ושם הפרשה בתורה שבה מופיע פסוק זה (ראה התצלומים המצורפים, להלן עמודים 440, 458, 462). בצד פסוקים או קטעי פסוקים הנכפלים בתורה בשתי פרשות, בשלוש או בארבע, נרשמו שמות שתי הפרשות, שלושתן או ארבעתן.⁹ לעתים נדירות כולל קטע הפסוק הערה כלשהי¹⁰ או שבמקום פסוק מובא קטע מן החיבור הממופתח עצמו.¹¹ כותרות החיבורים מודגשות.

החיבורים מובאים על פי הסדר הבא (בסוגריים מצוין מספר הפסוקים שבכל חיבור):¹² תחילה (דף 45א–60א) באה רשימה של פסוקים מן התלמוד הבבלי, המסודרת על פי סדר המסכתות ומחולקת לפי הפרקים בכל מסכת. רשימה זו כוללת את מסכת ברכות, ולאחריה מובא מפתח ל'ערוך' (23); סדר מועד,¹³ ובסופו מסכת 'שקלים' מן הירושלמי (31)¹⁴ ו'סדר עולם' (2); סדר נשים,¹⁵ ואליו מצורפות מסכת גידה ומסכת 'כלה' (2); סדר נזיקין.¹⁶ לאחר סדר נזיקין (דף

מסעות בקריאה והם אינם מעידים על בקיאות במקראות. לדוגמה, במפתח ל'פ' עריות מובא 'לא אכל בעלה – תצא' (דף 262) במקום 'לא יוכל בעלה'; 'לא תחמוס – תצא' (שם) במקום 'לא תחרוש'. וראה דוגמאות נוספות מתוך הרשימה המובאת להלן בהערות 148, 153, 155, 163. לעתים יש שיבושים גם בכותרות החיבורים, כגון ציון חלק מפסוק ככותרת ('הברכה – תנא דבי אליהו' [דף 63ב] במקום כהמשך לציון 'וזאת הברכה'), הכפלות מחמת הדומות (למשל במפתח ל'ערוך', נכתב בצד שני סעיפים נרדפים פעמיים 'ער' בם' [דף 45ב], אך בשני צריך להיות 'בן' [ראה על כך להלן עמ' 444]) ועוד שיבושים אחרים.

8 שהוא סדר אלף-בית 'רץ', בחיבורים שאין בהם חלוקה פנימית (כגון בתוך פרקי התלמוד הבבלי) או ציון המקור בחיבור, על פי סדרו, בחיבורים שיש בהם חלוקה פנימית (כמו החלוקה לפרשות בבראשית רבה או הפסיקות בפסיקתא דרב כהנא).

9 שמות שתי פרשות ראה לדוגמה: 'ובקוצרכם – קדושים (וי' יט 9) אמור (שם כג 22)' (מפתח לדברים וטא [להלן בנספח א], סעיף כו); 'פסל לך – תשא (שם' לד 1) ועקב (דב' י 1) (מפתח לירושלמי שקלים, סעיף 21); 'זרין ברית יי' – בהעלותך (במ' י 33) בשלח (שם יד 44) (שם, סעיף 24); מפתח לאבכיר, סעיפים ו, לג. שמות שלוש פרשות ראה למשל: 'לא תבשל – המשפט' ראה תשא' (דף 154א); 'ריח ניחוח – ויקרא אחרי פנחס' (דף 65א). שמות ארבע פרשות: 'שמן המשחה – תצוה, צו, תשא, פקודי' (דף 59א). תופעה זו חוזרת בשיטתיות לאורך המפתח והדיון בה יובא בהמשך.

10 במפתח ל'ערוך' (ראה להלן נספח ב) מובאים פסוק ומדרשו: 'ידכה – יד כהה' (סעיף י); במפתח לבבלי, שבת, תחת פרק 'ח' שרצים' מובא: 'שבתון דיום הכיפורים – אמור' וזאת כנראה כדי להבדילו מהופעות אחרות של 'שבתון' בפרשת אמור.

11 במפתח לסוטה פרק ה מובא: 'ג' פעמים נטמא – נשוא' וזהו ציטוט מן המשנה: 'רבי אומר [...] ב' פעמים נטמא' (משנה, סוטה ה, א); במפתח ל'ערוך' (ראה להלן נספח ב) מובא: 'יכה יוסה את יוסה' (סעיף כ) ללא הפניה לפרשה בתורה. המפתח ל'ערוך' הוא מיוחד מכמה בחינות וידיון להלן בנפרד. וכן במפתח לתנא דבי אליהו מובא: 'דצ"ך עד"ש – בא וארא' (סעיף מה); 'שיבור הלוחות – תשא' (סעיף קכח).

12 חלק הארי של הפסוקים הוא מן התלמוד הבבלי – מובאים ממנו קרוב ל-4000 פסוקים. את מספר הפסוקים המובאים מכל מסכת לא ציינו.

13 על פי הסדר והשמות הבאים: שבת, עירובין, פסחים, יומא, סוכה, יום טוב, ראש השנה, תגינה, מגילה, תענית, מועד קטן.

14 מתאים לנוסח ב של מסכת שקלים בירושלמי, ראה להלן הערה 113.

15 כך: יבמות, כתובות, נדרים, גטין, גיזר, סוטה, קידושין.

16 כך: בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, סנהדרין, מכות, הוריות, שבעות, עבודה זרה.

60א–62ב) בא מפתח למדרשים הבאים: 'מדרשים' (9), 'ב'ר' (בראשית רבה, 120),¹⁸ 'ויקרא רבה' (43), 'אה"ר' (אלה הדברים רבה, 24),¹⁹ 'איכה רבתי' (13), 'פסיקתא' (דרב כהנא, כ 130), 'שוחר טוב' (57),²⁰ 'אבות דרב נתן' (7),²¹ 'דרך ארץ' (זוטא, 3), 'מדרש' (2), 'אכביר' (אכביר, 21, חסר בסופו),²² 'מכילתא' (דרבי ישמעאל, חסר בראשו, כ 180) ו'תורת כוהנים' (17). לאחר חטיבת מדרשים זו (דף 62ב–63ב) בא מפתח לחיבורים הבאים: משנה (25),²³ ובכללה גם 'פ' עריות' (הפרק הראשון של דרך ארץ רבה, 5), 'תוספתא' (35),²⁴ 'ירושלמי' (29),²⁵ 'ל"ב מדות' (13),²⁶ 'מסכ' שמחות' (17), 'מס' סופרים' (14) ו'זיהי כאמרם' (8).²⁷ לאחר מכן (דף 63ב–64א) באה שוב חטיבת מדרשים תחת הכותרת 'מדרשות': 'מדרש קהלת' (1), 'מדרש שיר' (4), 'אספה' (17) 'אלה הדברים זוטי' (42), 'תנא דבי אליהו' (74), ולבסוף שוב, מפתח לתלמוד הבבלי, עד למקום שבו נקטע כתב היד.²⁸

די בעיון קל במפתח כדי לעמוד על כך שהוא נערך בדרך סלקטיווית, ושמופיעים בו רק חלק מן הפסוקים המצויים בכל חיבור הנזכר בו.²⁹ כמו כן יצוין כי הפסוקים עצמם הם מן התורה בלבד ואין בכל המפתח אף לא פסוק אחד מן הנביאים או מן הכתובים. אחת השאלות המרכזיות העולות מן העיון במפתח היא מהי מטרתו. לכאורה נראה שהוא מראה מקום למקורם בתורה של הפסוקים שבחיבורים התלמודיים. ואולם מלבד חלקיותן של רשימות הפסוקים יש לציין ששימוש כזה של

- 17 ייתכן שרשימה זו מכוננת למספר חיבורים שונים. ראה להלן עמ' 446.
- 18 אף אחד מהפסוקים אינו מספר בראשית.
- 19 חלק מן הפסוקים המופיעים במפתח ל'אלה הדברים רבה' (פרשת ואתחנן) מופיעים כסדרם בדברים רבה מהדורת וילנה ואינם מופיעים כלל במהדורת ליברמן. מכאן נראה שהנוסח שעמד לפנינו הוא הנוסח הנדפס, שהיה מצוי אצל בני אשכנז. על שתי המהדורות ראה: ליברמן (לעיל הערה 5), במבוא, עמ' xiii-xi.
- 20 המפתח מגיע עד למזמור קיט. על מבנהו של מדרש תהלים כפי שהוא לפנינו ראה: "ל צונץ, הדרשות בישראל", תרגם מ"א ז'אק, ערך והשלים ח' אלבק, ירושלים תשל"ד, עמ' 131; ש' בובר, מדרש תהלים, וילנה תרמ"א, במבוא; אלבק בהוספותיו לדברי צונץ (שם), עמ' 132.
- 21 רשימת פסוקים זו, לפי סדרה ולפי תוכנה, מתאימה לנוסח א של אבות דרבי נתן.
- 22 במקום זה נתלש דף אחד.
- 23 רק למסכתות שאין להן תלמוד בבלי: פאה, כלאים, תרומות, שביעית, מעשר שני, חלה (כאן משולב 'פ' עריות'), נגיעים, פרה, ידיים.
- 24 למסכתות: ברכות, פאה, תרומות, מעשר שני, יבמות, סוטה, גטין, בבא קמא. נוסח התוספתא, על פי כותרות הפרקים ותוכן הפסוקים, מתאים לנוסח שבכ"י ארפורט. וראה להלן הערה 114.
- 25 לסדר זרעים: פאה, תרומות, ברכות, שביעית; לסדר מועד: פסחים, יומא, לולב, תענית, ראש השנה, שקלים; ולסדר נשים: יבמות, פ"י יוחסי (=פרק עשרה יוחסין), אך הפסוק המצוין תחתיו במפתח שייך לכותרת שלאחריו 'פ' אלו נאמרין' (=סוטה פרק ז). לאחר מכן מופיע 'חלק' ללא פסוקים. בסוף הרשימה מן הירושלמי ניכר בלבול מסוים. סדר המסכתות שמן הסדרים זרעים ומועד שונה מן הסדר שבמשנה ושבירושלמי כ"י ליידן.
- 26 מפרשות א–ב בלבד, כלומר מן החלק הראשון של הברייתא, הכולל את ל"ב המידות.
- 27 ששת הפסוקים הראשונים המובאים תחת כותרת זו ממוספרים בזה אחר זה באותיות ג–ה ושוב ג–ה. שני הפסוקים האחרונים מובאים ללא מספור. כפי הנראה רשימה זו רומזת למספר מדרשים שונים על מגילת אסתר: אסתר רבה, מדרש שבובר כינהו 'פנים אחרים' נוסח ב, וייתכן שנרמז גם חיבור נוסף.
- 28 כולל את המסכתות: זבחים, מנחות וחלק מחולין (סופה קרוע).
- 29 לדוגמה, מן התלמוד הירושלמי צוינו ברשימה בסך הכול 29 פסוקים, ולמרבית המסכתות צוינו רק פסוק אחד (כך לתרומות, שביעית, פסחים, יומא, 'לולב' ותענית) או שניים (כך לראש השנה, שקלים – וזאת להבדיל מן הרשימה הנפרדת למסכת זו בירושלמי, ושבה מובאים 31 פסוקים – ויבמות).

המפתח, גם אם יכול היה לסייע לתלמידים או למי שאינם בקיאים בתורה, נמצא לפעמים מיותר לחלוטין. כך למשל בעל המפתח מציין ליד הפסוק 'ויהי בשלח' את מקורו 'בשלח' (דף 61ב [תחת 'אכביר']), וליד 'ואתחנן' את מקורו 'ואתחנן' (דף 62א [תחת המכילתא]), והרי ייתורו של 'מראה מקום' זה מובן מאליו. לעתים אף חוזר אותו הפסוק, עם ההפניה שבצדו (אך במספור אחר), יותר מפעם אחת לאורך אותו החיבור. במפתח למסכת הוריות למשל, בפרק 'כהן משיח' (דף 59א), חוזר הסעיף 'מעם הארץ' – ויקרא' פעמיים (סעיפים י', יא) והסעיף 'אשר נשיא יחטא' – ויקרא' חוזר כצורתו בסמיכות לא פחות משש פעמים (סעיפים ב, ד, ה, ח, ט, יב).

ג. מפתח הפסוקים וילקוט שמעוני על התורה – רמיוות ושברונן

פתח לפתרון חידת ייעודו של מפתח הפסוקים מצאנו מתוך עיון ברשימת הספרים המובאים בו. רשימת ספרים זו מתבלטת בייחודה. בצד חלק מן החיבורים הקלסיים היא כוללת גם מספר חיבורים מדרשיים אזוריים, שחלקם אבוד כיום, כגון מדרש אבכיר, מדרש אספה ודברים וזוטא. חיבורים אבודים אלה ידועים לנו מאשכנז בסביבות המאה השלוש עשרה ובעיקר מילקוט שמעוני לתורה.³⁰ בדיקת הרשימה מעלה כי כל החיבורים המובאים במפתח הפסוקים מובאים גם בילקוט שמעוני לתורה.³¹ יתרה מזאת, גם שמות החיבורים שבמפתח וכינויהם זהים לאלו המופיעים בציוני המקורות שבכ"י אוקספורד, בודליאנה 2637 (ס' 22703), ובדפוס הראשון של הילקוט.³² וכן להפך, חיבורים שבעל הילקוט לא השתמש בהם (כגון שמות רבה, במדבר רבה,

30 על הספרייה האשכנזית האופיינית לתקופה הסמוכה לכך ראה: י"מ תא-שמע, 'ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א–י"ב', קריית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 298–309; סא (תשמ"ו–תשמ"ז), עמ' 581–582. במאמר זה אין נזכרים המדרשים האבודים שהזכרנו. מדרש אבכיר ידוע רק מתוך מקורות אשכנזיים מסביבות המאה השלוש עשרה (ראה: גאולה [לעיל הערת כוכבית], בפרק 'תפוצת המדרש' [עמ' 21–30]). גם מדרש דברים וזוטא ידוע עד כה כמעט אך ורק מתוך ילקוט שמעוני לתורה ונזכר גם ב'מפתח הדרשות', שאף הוא אשכנזי (ראה לעיל הערה 5). למובאה ממדרש זה בפירוש התפילות לרוקח הפנה אותי בטובו ד"ר שמחה עמנואל (קטע זה של הפירוש פרסם לאחרונה מ"ל קצנבלוגן, 'פירוש אתה הראת ופיזי שמחת תורה לר' אלעזר מגרמיזא בעל הרוקח', סיני, קכג–קכד [תש"ס], עמ' תעט–תצד). מפת תפוצה זו נכונה ככל הנראה גם למדרש אספה, שלבד מן הילקוט מובא גם ב'ספר הרוקח', בפירוש התורה מכ"י אוקספורד, בודליאנה 268 (ס' 16736) (שפורסם תחת השם 'פירוש הרוקח על התורה', ב'סודי ריאי' ועוד. הקביעה כי מדרשים אלו ידועים במקורם מאשכנז בלבד טרם הועלתה במחקר, היא טענה עדיין בירור מדוקדק ואני עוסק בכך כעת במסגרת אחרת.

31 יצא מן הכלל יחיד הוא ה'ערך', שמופיע במפתח אך אינו נזכר בציוני ילקוט שמעוני – אף שגם הוא נזכר במקומות אחרים בגיליון כתב היד ובדפוס הראשון – וראה על כך להלן. ההפניות לילקוט שמעוני במאמר זה מכוונות למהדורת הימין-שילוני, המבוססת על כ"י אוקספורד בודליאנה 2637. במקומות אחרים חסר כתב היד של הילקוט ובמהדורה זו השלימו על פי הדפוס הראשון. ראה תיאור כתב היד אצל: A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, II, Oxford 1906, pp. 34–36; וכן: שילוני, 'מבוא', ילקוט שמעוני לספר דברים, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' כא–כג.

32 כך למשל: 'תורת כהנים' (ולא ספרא); 'אה"ר' – דברים רבה; 'פסיקתא' – פסיקתא דרב כהנא; 'פ' עריות' – דרך ארץ רבה (פרק א); 'דרך ארץ' – דרך ארץ וזוטא; 'מדרש שיר' – שיר השירים וזוטא; 'ויהי כאומרם' – לאסתר רבה; 'ל"ב מדות' – ברייתא דל"ב מידות (ולא משנת ר' אליעזר), ועוד.

מדרש ויכולו, תרגומים, כתבים בתורת הסוד ועוד)³³ אינם מופיעים גם במפתח הפסוקים.³⁴ גם חיבורים שנעשה בהם שימוש בילקוט לנביאים ולכתובים אך לא בילקוט לתורה אינם מובאים במפתח.³⁵ עם זאת כמה מן החיבורים המובאים בילקוט שמעוני לתורה אינם במפתח³⁶ והיעדרם של כמה מהם נובע כנראה מחסרונם של דפים בגוף המפתח ובסופו³⁷ או מדרך שימושו של בעל הילקוט בהם.³⁸ אשר לחיבורים אחרים שמובאים בילקוט אך אינם נזכרים במפתח, הדבר נובע מסיבות שונות: הוספה על גוף הילקוט המקורי (כך לפחות באשר למדרש ויסעור³⁹); הופעתם בילקוט לתורה פעמים אחדות בלבד (כך באשר לפסיקתא רבתי,⁴⁰ מדרש שמואל⁴¹ ואותיות דרבי

33 על האופן שבו ברר בעל הילקוט את החיבורים שמהם אסף לילקוטו ראה: צונץ (לעיל הערה 20), עמ' 147 והערה 60.

34 דברים אלו חלים כמובן על החלק המצוי בדינו, אך מתוך מבנה המפתח ניתן לשער שהם נכונים גם לחלק החסר. כך למשל עולה מסמיכות הרשימות מתוך 'בראשית רבה' 'ויקרא רבה' ו'אלה הדברים רבה' תוך דילוג על שמות רבה ובמדבר רבה.

35 למעשה חיבורים אלו הם מועטים למדי. כזה הוא מדרש משלי, המובא פעמים רבות בחלק הנביאים והכתובים אך אינו מובא כלל בחלק התורה. וראה להלן הערה 40 בעניין פסיקתא רבתי. מדרש תדשא מופיע פעמים אחדות בחלק הנביאים והכתובים ופעם אחת בלבד בחלק התורה. חיבורים אלה אינם מופיעים במפתח הפסוקים שלפנינו. ואלו הם: ברייתא דמלאכת המשכן, ספרי במדבר, ספרי זוטי, ספרי דברים, מדרש תנחומא, ילמדנו, פסיקתא רבתי, מדרש שמואל, פרקי דרבי אליעזר, דברי הימים של משה, מדרש ויסעור, מ"ט מידות ואותיות דרבי עקיבא. ראה לעיל תיאור כתב היד והערה 22. כך יש להסביר אולי את היעדרם של כמה חיבורים מרכזיים: ספרי במדבר, ספרי זוטי, ספרי דברים, מדרש תנחומא ופרקי דרבי אליעזר.

36 אשר למדרש התנאים שנוכרו, יש לציין כי נעשה בהם שימוש רב בילקוט אך באופן צמוד לפסוקי התורה הנדרשים בהם: מספרי זוטא הובא בילקוט לספר במדבר בלבד ובמקביל לסדר הופעת הפסוקים במדרש; ומספרי דברים הובא בילקוט כמעט תמיד לספר דברים בלבד, ושוב בצמידות לפסוקים הנדרשים. נראה כי שימוש צמוד זה במדרשים אלו מייתר את הצורך במפתח מן הסוג שלנו, כפי שיוסבר להלן. אשר לספרי במדבר, גם ממנו מובא בילקוט בצמידות לפסוקים בבמדבר, אלא שלא מעטות הן המובאות ממנו גם בספרים אחרים.

39 פרקים ממדרש ויסעור הועתקו בגיליון כתב היד של הילקוט בפרשת וישלח. גם מה שמובא שם בפנים כתב היד הוא כפי הנראה הוספה (ולאחריה כתוב: 'לא מצאתי יותר'). ראה: י"ב לויטרכר, 'מדרש ויסעור או ספר מלחמות בני יעקב', א' אפסוביזר ו' שווארץ (עורכים), ספר מאמרים לזכרון ר' צבי פרץ חיות, וינה תרצ"ג, עמ' רד-ריא רטז-ריט; ת' אלכסנדר ו' דן, "'מדרש ויסעור' השלם", מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, ג (תשל"ג), עמ' סז-עז; ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני לחמשה חומשי תורה, ירושלים תשל"ד, עמ' xi, 102.

40 מדרש פסיקתא רבתי מופיע רק פעמיים בציוני כתב היד של הילקוט לתורה: בתשא, רמז תד (עמ' 770, שורה 13), ובחקת, רמז תשד (עמ' 441, שורה 27). לגבי ההופעה הראשונה (רמז תד) יש להעיר שחלק זה של הילקוט חסר בכתב היד, ובדפוס הראשון מצוין 'פ"ר'. גרינהוט התלבט באשר למקורה של מובאה זו, אך אפשריין טען שהכוונה לפסיקתא רבתי, והדברים אכן מצויים שם. ראה: א' גרינהוט, ספר הילקוטים, א, ירושלים תרנ"ח, עמ' 19; א' אפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז, עמ' שנג. באשר להופעה השנייה (רמז תשד) הציון 'פסיקתא רבתי' מופיע הן בכתב היד הן בדפוס הראשון, אך בחילופי מקום עם מובאה סמוכה, וייתכן שהדבר נובע מהוספה. ציון של פסיקתא רבתי מופיע פעם נוספת בדפוס הראשון (יתרו, רמז רצג) אך בכתב היד ציון זה חסר (עמ' 454, שורה 1). צורת הציון בדפוס הראשון במקרה זה 'פסיקתא רבתי עיין שם' – ציון שאין בצדו ציטוט מהפסיקתא – מהווה למעשה הפניה לעיון נוסף ולא ציון של מקור למובאה שבילקוט. לאור זאת נראה שיש להטיל ספק במקוריותן של מובאות ספורות אלה בילקוט לתורה. לעומת זאת בחלק הילקוט לנביאים ולכתובים יש למעלה מ-200 מובאות מפסיקתא רבתי. וראה להלן הערה 146.

41 גם ממדרש זה מובאות בילקוט לתורה רק שתיים או שלוש מובאות. בצד שתי מובאות (וישב, רמז קמו [עמ' 764, שורה 37]; יתרו, רמז רסט [עמ' 399, שורה 14], ציון בכתב היד 'אגדת שמואל' ובדפוס ראשון 'אגדה דשמ') ובצד מובאה נוספת (וארא, רמז קעג [עמ' 72, שורה 3]), הדומה למדרש שמואל, לא צוין מקור. בילקוט לנביאים ולכתובים יש מובאות רבות ממדרש זה.

עקיבא⁴²); היותם מיוחדים לפרשות מסוימות בלבד (כגון ברייתא דמלאכת המשכן, שהובאה בילקוט בפרשיות המשכן בלבד); צירופם לילקוט לאחר תחילת עריכתו (וכך כנראה יש לומר לגבי מ"ט מידות ומדרש ילמדנו⁴³).

השוואת הפסוקים המופיעים במפתח תחת שמו של חיבור מסוים – שכאמור נבחרו בדרך סלקטיווית – למובאות מאותו החיבור בילקוט שמעוני מגלה חפיפה כמעט מוחלטת, שאינה מותירה מקום לפקפוק בזיקה הברורה שבין שני החיבורים, הילקוט והמפתח. חפיפה זו קיימת בכל החיבורים שבמפתח, והיא באה לידי ביטוי בכך שהרמזיות שבסעיפי המפתח נפתרות, אחת לאחת, במובאות שבילקוט.⁴⁴ להלן נדגים זיקה זו במספר רשימות מן המפתח, שבעצם הצגתן יש עניין בפני עצמו. מתוך העיון ברשימות אלה ננסה להבין את פשרה של זיקה זו שבין המפתח לילקוט ולעמוד על ייעודו של המפתח ועל משמעותו לחקר הספרות התלמודית-המדרשית בכלל וילקוט שמעוני לתורה בפרט.⁴⁵

42 ציון של מדרש זה מופיע במפורש, בכתב היד ובדפוס הראשון, פעם אחת בלבד (רמז א [עמ' 1, שורה 8]). שלוש מובאות נוספות המקבילות למדרש זה צוינו בילקוט כ'מדרש', וראה על כך להלן עמ' 446.

43 בסוף פרשת בראשית, תחת הכותרת 'תוספת', מופיעה מובאה ראשונה ממדרש מ"ט מידות ולאחריה מובאה ראשונה ממדרש ילמדנו (עמ' 165, שורה 87). גם בסוף פרשת נח, שוב תחת הכותרת 'תוספת', מובאת דרשה ממ"ט מידות ולאחריה מובאה נוספת ממדרש ילמדנו (עמ' 238, שורה 90). לבד מזאת מובאת בילקוט כולו רק מובאה אחת נוספת ממ"ט מידות (נח, רמז סא [עמ' 217, שורה 58]). ממדרש ילמדנו מובאות בילקוט עוד שתי מובאות קצרות בלבד לספר בראשית (וירא, רמז פב [עמ' 366, שורה 9]; שם, רמז פו [עמ' 400, שורה 45]; וראה גם: בראשית, רמז לח [עמ' 136, הערה 44]); שתי מובאות נבנות שורה אחת כל אחת, הרשומות בגליון כתב היד, מספר ויקרא (צו, רמז תקיג [עמ' 270, שורות 7, 12]); ומובאות רבות מהספרים במדבר ודברים. כידוע נוסף לילקוט על התורה 'קונטרס אחרון' מירושלמי ומילמדנו. בקונטרס זה יש מובאות רבות מילמדנו לספר בראשית ומובאות אחדות מויקרא במדבר ומדברים. ההסבר לנתונים אלה הוא כפי הנראה שמדרש ילמדנו (לפחות בחלקו) לא היה לפני בעל הילקוט בראשית עבודתו והגיע לידי רק במהלך העריכה. מדרש ילמדנו לספר שמות לא היה כלל לפני בעל הילקוט, כפי שציינ אפשטיין (לעיל הערה 40), עמ' שד. על תוספות אלה בילקוט ראה גם: הימן (לעיל הערה 39), עמ' xii; 'י' שילוני, 'מבוא', ילקוט שמעוני לספר דברים, ב, ירושלים תשנ"ב, עמ' כג.

44 הקשר בין שני החיבורים בא לידי ביטוי גם במה שנראה כשיבושים משותפים. כמה פסוקים משובשים משותפים למפתח ולכתב היד של הילקוט (למשל השיבוש בפסוק [ו'הארץ] הנה רחבת ידי', ברשימה מאבכיר). דוגמה מעניינת למראי מקום משותפים, כביכול מוטעים, מצויה במפתח למסכת שבת בבבלי. פרק ח' שרצים' כולל בתוכו גם את פרק 'ואלו קשרים' ומציין ממנו שלושה פסוקים (סעיפים יג-טו). לפי הכותרת והמספור מתקבל הרושם שלפני בעל המפתח היו שני פרקים אלו מאוחדים. בילקוט מובאים מאמרים אלה מ'ואלו קשרים' תחת הציון ח' שרצים' או 'שמונה שרצים' הן בכתב היד הן בדפוס הראשון (כך בשלושת המקומות: צו, רמז תפד [עמ' 209, שורה 12]; פנחס, רמז תשפב [עמ' 572, שורה 8]; אמור, רמז תרמח [עמ' 724, שורה 21], והימן לא הזכיר ציון זה כלל). שאלה מעניינת בפני עצמה היא דרך היווצרותו של מראה מקום תמוה זה, אך לעת עתה חשובה לענייננו העובדה שהוא משותף למפתח ולילקוט.

45 יש לציין כי לילקוט שמעוני חובר, בתקופות שונות, מספר מפתחות: (א) ר' יעקב בן יצחק צהלון, 'אור הדרשנים' (ולאחר מכן 'קול יעקב'), כ"י ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים 161 (ס' 35305), המאה השבע עשרה, איטליה (273 דפים) וכן בכ"י רומא, קונסטנץ 217 (ס' 86, 268 דפים) – זהו מפתח לילקוט שמעוני לתורה לפי נושאים, ונועד לשמש כלי עזר לדרשנים; המפתח מסודר לפי סדר אלף-ביתי של מילות נושא (למשל: אב; אבדה; אבל וכו') ומפנה לילקוט לפי מספרי הרמזים, ולאחר מכן מובא ציטוט של הדרשות שבילקוט. (ב) כ"י ורשה, ספריית המכון להיסטוריה יהודית 752 (ס' 30847), במאה התשע עשרה, אשכנז – זהו מפתח עניינים מפורט לילקוט שמעוני (ללא כותרת; המחבר אינו ידוע), על סדר האלף-ביתי, בכתיבה רהוטה (מגיע עד האות ח"ת). (ג) ר' יהודה ליב ב"ר נתנאל כ"ץ, 'תולדות יהודה', פראג ת"ט – מפתח לפסוקים הנדרשים בילקוט שמעוני לתורה, מסודר על פי סדר הפסוקים ומפנה אל מקומותיהם בילקוט. מפתחות אלה ערוכים לפי נושאים או על פי סדר

1. המפתח לדברים זוטא

דברים זוטא הוא כאמור מן המדרשים האבודים, והמקור היחיד כמעט שבידינו המצטט ממנו הוא בילקוט שמעוני לתורה.⁴⁶ במפתח הפסוקים, תחת הכותרת 'אלה הדברים זוטא', מובאים 42 פסוקים, ממוספרים בסדר אלף-בית 'רץ', המשקף ככל הנראה את סדרם המקורי במדרש. בילקוט שמעוני לתורה יש 33 מובאות שבצדן הציון 'אלה הדברים זוטא' (על פי ציוני כתב היד).⁴⁷ ההקבלה בין שני החיבורים מוצגת לשם דוגמה בטבלה שבנספח א.

כפי שניתן לראות בטבלה, מתוך 42 הפסוקים הרשומים במפתח (שכאמור כולם מן התורה בלבד), 37 אכן מופיעים בילקוט תחת הציון דברים זוטא, וזאת כמעט תמיד בפרשה המצוינת בצדם במפתח, כלומר בפרשה שבה הם מופיעים בתורה.⁴⁸ לחמישה סעיפים (יג, יד, כג, לב, לו) לא מצאנו הופעה מתאימה בילקוט שמעוני. בשניים מסעיפים אלה (יד, לב) יש מקום לומר שמדובר בהשמטה של הציון בילקוט שמעוני (ראה בהערות לסעיפים אלה). שלושת הסעיפים הנותרים או שניים מהם (ראה בהערה לסעיף לו) רומזים כנראה לדרשות מדברים זוטא שאינן מובאות בילקוט. לעומת זאת לפחות דרשה אחת המובאת בילקוט אינה נרמזת במפתח.⁴⁹

ניתן ללמוד מהטבלה על תופעות נוספות המאפיינות את הרשימות שבמפתח. תופעה אחת היא נטייתו של בעל המפתח לבחור דרשות מרובות פסוקים ולפרק אותן לפסוקיהן מן התורה. בילקוט מובאות דרשות אלה סביב אחד הפסוקים שבדרשה או יותר. כאלה הן קבוצות הפסוקים העוקבים שבסעיפים ד-י, יא-יב, כ-כב, כו-ל. למשל, חמשת הפסוקים שבסעיפים כו-ל מופיעים בזה אחר זה במובאה אחת מן המדרש. מובאה זו מובאת בילקוט סביב אחד מחמשת הפסוקים, בפרשת אמור, והיא נכפלת בצד פסוק נוסף מן הרשימה, בפרשת בא. תופעה אחרת הנלמדת מן הרשימה היא ההפניות הכפולות במפתח שפתרון בילקוט בא במקום אחד בלבד. כך בסעיף כו רשומים שני שמות של פרשות ליד אותו הפסוק במפתח: 'ובקצרכם – קדושי' אמור'. פסוק זה אכן מופיע בתורה בדומה בשתי הפרשות. בילקוט מובאת המובאה מדברים זוטא שבה מופיע הפסוק הזה בפרשת אמור, ושם נרשמה הפניה לפרשה האחרת.

הפסוקים, וייעודם ונחיצותם ברורים מאליהם. שונה מהם לגמרי המפתח שבו אנו עוסקים. הימן ערך מפתח לילקוט שמעוני (ראה: הימן [לעיל הערה 39]) הדומה למפתח הפסוקים בהיותו ערוך על פי סדר החיבורים המובאים בילקוט, אך הוא שונה ממנו במבנהו ובמחזורו.

46 על דברים זוטא ראה: צונץ (לעיל הערה 20), עמ' 123. בובר ליקט את המובאות המופיעות בילקוט שמעוני מדברים זוטא, בהתבסס על ציוני הדפוסים, ראה: ש' בובר, 'ליקוטים ממדרש אלה הדברים זוטא', ליקוטי מדרשים שונים, לבוב תרמ"ד. וראה לעיל הערה 30.

47 בדפוס הראשון חסרים ארבעה ציונים של 'דברים זוטא', ראה להלן בנספח א, הערות לסעיפים ה, ח, יח, כה. בשני מקרים (שאינם נרמזים במפתח) צוין בדפוס הראשון 'אה"ו' ואילו בכתב היד צוין 'אה"ר'. האחד מובא להלן הערה 161 והאחר ראה מובאה לפסוק 'שפטים ושטרים' (דב' טז 18), רמז תתקצ (עמ' 332, שורה 24). לדעת המהדיר שם, הציון שבכתב היד הוא טעות. גם סגנונה של המובאה הולם את מדרש דברים זוטא. נוסף על כך מובאת בילקוט דרשה לפסוק החותם את התורה המצוינת הן בכתב היד והן בדפוסים בציון 'אה"ו' (רמז תתקסו [עמ' 716, שורה 93]); דרשה זו אינה נרמזת במפתח, ואולי נשמטה בשל היותה הסעיף האחרון או משום שאין בה פסוק מן התורה. במקרה אחד (סעיף טו) יש חריגה אך הפרשה הנזכרת במפתח נרמזה בילקוט (ראה בנספח א בהערה לסעיף זה).

48 יתר המקרים הם דרשות מרובות פסוקים.

49 ראה לעיל הערה 47.

נתוני הטבלה מציגים קשר פנימי בין המפתח לילקוט – המובאות שבילקוט מהוות את שברונן של הרמיוות שבמפתח. ההתאמה בין הרמיוות למובאות היא ברמת מובהקות הדוחה הסתברות של צירוף מקרים.

2. ירושלמי, שקלים

התלמוד הירושלמי מופיע במפתח פעמיים. בראשונה ממופתחת מסכת שקלים בירושלמי בסוף סדר מועד של התלמוד הבבלי, ונראה כי כך היה כרוך לפני בעל המפתח.⁵⁰ רשימה זו אינה ממוספרת והיא כוללת 31 פסוקים. בשנייה מופיע הירושלמי בצורה מלאה יותר לאחר המשנה והתוספתא ולפני מספר מסכתות קטנות. רשימה זו מצטיינת בקיצורה והיא כוללת חלק מסדר זרעים, מועד ונשים. גם ברשימה זו מופיעה מסכת שקלים בירושלמי ונזכרים ממנה שני פסוקים בלבד, המופיעים גם ברשימה הראשונה (סעיפים 17, 24).

בחנית ההקבלה בין המפתח למסכת שקלים בירושלמי לבין ילקוט שמעוני לתורה מדגימה היטב, כקודמתה, את הקשר המובהק שבין המפתח לילקוט. קשר זה ניתן לבחינה דו-כיוונית: מן הצד האחד מתוך כ-70 הפסוקים מן התורה הנזכרים בשקלים בירושלמי (נו"ב) נבחרו ברשימה זו 31 פסוקים בלבד. 23 מהם⁵¹ מופיעים בתוך המובאות משקלים שבילקוט שמעוני לתורה, וזאת על פי רוב בפרשה המצוינת בהפניה שבמפתח. ומן הצד האחר כל המובאות ממסכת שקלים בירושלמי שבילקוט שמעוני לתורה⁵² נרמזות ברשימה שבמפתח הפסוקים.⁵³ הקבלה דו-כיוונית כזו ודאי שאינה יכולה להיות מקרית. להבדיל מדברים זוטא, שאינו בדינו, מדוגמה זו שמן המפתח למסכת שקלים בירושלמי ניתן לראות כי הסדר שבו מופיעים הפסוקים במפתח תואם

50 ראה: הימן (לעיל הערה 39), עמ' x; 'ז' זוסמן, 'מסורת לימוד ומסורת נוסח של הירושלמי', מחקרים בספרות התלמודית (יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאל ליברמן), ירושלים תשמ"ג, עמ' 17–22. זוסמן עמד גם על כך ש'לבד מכ"י מינכן (95) המפורסם אין בידנו שום כתב יד שיהא בו רמז כלשהו, שירוש' שקלים היתה כלולה בו – לפני או אחרי מסכת יומא או בכל מקום אחר בסדר מועד' (שם, עמ' 20), וסיכם: 'כללו של דבר, ברוב תפוצות ישראל אין שום סימן, שמסכת ירושלמית זו נכללה במסגרת מסכתות הבבלי או שנפוצה היתה יותר משאר כל מסכתות הירושלמי' (שם, עמ' 21). מלבד כ"י מינכן של התלמוד, שהיה מצוי באשכנז, מצא זוסמן עדות לצירוף מסכת שקלים שביירושלמי לבבלי גם בקובץ אגדות הבבלי שבכ"י לונדון, אוסף מונטיפיורי 88 (ראה: שם, הערה 54), חיבור שאף הוא ממקור אשכנזי (שם, עמ' 17, הערה 32). מפתח הפסוקים, שאף הוא ככל הנראה חיבור אשכנזי (וראה על כך עוד להלן), מצטרף לעדים אלה לצירוף מסכת שקלים שביירושלמי לסדר מועד בבבלי באשכנז. אך יש להעיר שבכ"י מינכן משולבת מסכת שקלים של הירושלמי בין מסכת ביצה למסכת מגילה, ואילו במפתח הפסוקים באה מסכת שקלים בסוף סדר מועד, ובכך מייצג אולי מפתח הפסוקים שלב קדום יותר של שילוב שקלים בתלמוד הבבלי באשכנז.

51 לבד משמונה סעיפים אלו: 14, 15, 18, 19, 23, 25, 26, 29 וראה על כך להלן.

52 בדיקה זו נעשתה על פי מפתח המקורות שערך הימן (לעיל הערה 39), עמ' 738. המובאות מן הירושלמי שהובאו ב'קונטרס אחרון' – רנ"ו במספר – אינן כוללות מובאות ממסכת שקלים בירושלמי ולא נרמזו במפתח (וראה על כך להלן הערה 144).

53 למעט אולי מובאות אחדות ממסכת שקלים במשנה ומקטעים מעטים עליהן בירושלמי הכוללות בילקוט לפרשת כי תשא (לאורך רמז שפי [עמ' 721, שורה 76 (משנה), שקלים א, א; עמ' 722, שורה 13 (שם ב, א); עמ' 724, שורה 58 (שם ד, א–ב)). במובאות אלו אין נזכרים פסוקים מן התורה ולמעשה הן סדורות סביב פרשת השקלים ובסמוך למובאות הנרמזות במפתח.

את סדר הופעתם בחיבור עצמו. עובדה זו נכונה גם ליתר החיבורים המופיעים במפתח, והנמצאים בידינו.

שמונה פסוקים מן המפתח למסכת שקלים בירושלמי מכוונים לקטעים שאינם מובאים בילקוט מן הירושלמי, ולמרביתם מובאת מקבילה ממקור אחר.⁵⁴ אחד מפסוקים אלו (סעיף 15) אינו מופיע בנוסח הירושלמי שלפנינו אך נראה שכך היה מצוי לפני בעל המפתח.⁵⁵ בשני מקרים של פסוקים הנכפלים בתורה (סעיפים 21, 24) צוינו במפתח בצדם שמות שתי הפרשות שבהן הם מופיעים, אף שבילקוט עצמו הובאה המובאה רק באחת מהן (כך בסעיף 21, ובפרשה האחרת נרמזה) או הובאה בפרשה אחת (כך בסעיף 24, ונרמזה בשתי הפרשות שבמפתח). במקרים רבים אחרים הובאו בילקוט קטעים מרובי פסוקים (2-1, 3-7, 8-9, 10-12, 20-21, 27-28) רק במקום אחד מתוך כלל ההפניות של פסוקי הקטע שבמפתח.

3. 'מדרש קהלת' 'מדרש שיר'

תחת הכותרות 'מדרש קהלת' ו'מדרש שיר' מופיעות שתי רשימות קצרות.⁵⁶ ל'מדרש קהלת' מכוון סעיף אחד בלבד ('וההר בוער באש [דב' ד 11] – ואתחנן'). סעיף זה נפתר בילקוט, סביב אותו הפסוק, במובאה מהמדרש המכונה קהלת וזוטא, ובצדה נרשם הציון 'מדרש קהלת'.⁵⁷ ציון זה מופיע בילקוט פעם אחת בלבד, במקום זה.⁵⁸ נמצא שבמקרה זה ההתאמה בין הרשימה שבמפתח ובין הילקוט היא מלאה.

תחת הכותרת 'מדרש שיר' מופיעים במפתח ארבעה סעיפים.⁵⁹ ארבעת הפסוקים שבסעיפים אלה מופיעים בזה אחר זה בדרשה אחת בשיר השירים וזוטא.⁶⁰ בילקוט שמעוני לתורה מובא הציון 'מדרש שיר' פעם אחת בלבד,⁶¹ בצד הפסוק 'נפש כי תמעל' (וי' ה 15), הוא הפסוק האחרון שברשימה שבמפתח.⁶² במובאה שבצד ציון זה בילקוט מובא, בנוסח קרוב, קטע הדרשה משיר השירים וזוטא הנרמז במפתח הפסוקים, והמכוון לפסוק זה. לעומת זאת קטע הדרשה שבו מופיעים שלושת הפסוקים הראשונים שברשימה (מספר דברים) אינו מובא בילקוט בצד אף אחד מפסוקים אלו או בכל מקום אחר שם. גם במקרה זה המפתח רומז אפוא לדרשה המופיעה בילקוט, אלא שכאן יש במפתח מה שאין בילקוט.

- 54 ראה לעיל הערה 51. לסעיפים 18, 19, 23, מובאות בילקוט מקבילות מתוך תורת כוהנים. לסעיף 14 מובאת גם כן מקבילה מתורת כוהנים, אך רק לקטע המשנה ולא לגמרא שעליו. לסעיף 26 מקבילה ממלאכת המשכן.
55 ראה להלן הערה 113.
56 בכתב היד רשומות שתי הכותרות זו בצד זו באותה השורה, בין הפסוק הראשון לשני.
57 המובאה מקהלת וזוטא ז, ה (מהדורת בובר, עמ' 134). וראה בילקוט, ואתחנן, רמז תתכה (עמ' 88, שורה 1).
58 ראה: הימן (לעיל הערה 39), עמ' 776.
59 'לא יהיה בך אביון [דב' טו 4] – ראה'; 'לא יחדל אביון (שם 11) – ראה'; 'פתח תפתח (שם 8) – ראה'; 'נפש כי תמעול (וי' ה 15) – ויקרא'.
60 שיר השירים וזוטא א, טו (מהדורת בובר, עמ' 18).
61 ראה: הימן (לעיל הערה 39), עמ' 776. שני מראי המקום האחרים שציינו שם הימן מכוונים למובאה שהציון שנכתב בצדה (הן בכתב היד הן בדפוס הראשון) הוא 'מדרש' סתם, ושיש לה רק דמיון רחוק לשיר השירים וזוטא.
62 בילקוט לוויקרא, רמז תעה (עמ' 176, שורה 8).

4. המפתח למדרש אבכיר

מדרש אבכיר אף הוא מן המדרשים האבודים ששרידים מהם נשתמרו בעיקר בילקוט שמעוני לתורה.⁶³ תחת הכותרת 'אבכיר' רשומים במפתח 21 סעיפים (ממוספרים בסדר אלף-בית 'רץ') עד המקום שבו נקטע כתב היד. שמונת הסעיפים הראשונים (ממוספרים ב, ד, ה-י) מכוונים, על פי מבנה הרשימה, למובאות מתוך אבכיר לספר בראשית, אך נזכר בהם רק פסוק אחד מבראשית (סעיף ט). יתר הסעיפים (לג-מא, מג-מו) לקוחים מאבכיר לספר שמות, וכל הפסוקים המובאים בהם הם מתוך ספר שמות, בדרך כלל לפי סדר הופעתם בספר. מנתונים אלה עולה כי שני חלקים אלו של הרשימה מאבכיר נערכו באופן שונה, והם משקפים כנראה שיקולי עריכה שונים של בעל המפתח.

נראה כי מתוך מדרש אבכיר לבראשית ציין בעל המפתח דווקא את הפסוקים המובאים בו בדרך אגב, וזאת מתוך כוונה לשבץ את הדרשה כולה סביב פסוקים אלו.⁶⁴ באופן זה נהג בעל המפתח גם בבראשית רבה – מתוך 120 הפסוקים ממדרש זה המופיעים ברשימתו אין אף לא אחד מספר בראשית. הסיבה לכך פשוטה: מכיוון שמדרשים אלו ערוכים ביסודם על פי סדר הפסוקים לא ראה בעל המפתח צורך לרשום את כל הדרשות לפסוקי בראשית הנדרשים על הסדר.⁶⁵ לעומת זאת דרכו של בעל המפתח בציין הפסוקים מאבכיר לשמות מצריכה עיון ואולי היא נובעת מכך שחיבור זה הוא החיבור המדרשי היחיד לספר שמות שעמד לפני בעל המפתח.⁶⁶

שישה מתוך שמונת הסעיפים מאבכיר לבראשית (ה-י) רומזים לדרשה מרובת פסוקים אחת. דרשה זו מופיעה בילקוט במקום אחד מתוך ששת הפסוקים הנזכרים (סעיף ז).⁶⁷ כמו כן מופיעה דרשה זו במקום נוסף בילקוט לספר בראשית,⁶⁸ ומקום זה אינו נזכר ברשימה. מבין שני הסעיפים הנותרים, הראשון רומז למובאה המופיעה בילקוט באותה הפרשה שלה הוא שייך (הפניה מתואמת) ואילו השני רומז למובאה שאינה מופיעה בילקוט באותה הפרשה שברשימה אלא בילקוט לספר בראשית (הפניה שאינה מתואמת). 13 הסעיפים מן החלק השני של הרשימה נפתרים בילקוט בהתאמה מלאה, והם רומזים ל-12 מובאות המופיעות בילקוט סביב אותם הפסוקים מספר שמות. שניים מן הסעיפים (לז, לט) מכוונים לאותה המובאה.

כל פסוקי הרשימה נפתרים אפוא בילקוט והם רומזים ל-15 מובאות. לעומת זאת בילקוט עצמו יש 48 מובאות ממדרש אבכיר, והפרש זה נובע כפי הנראה מקיטועה של הרשימה במפתח ומן הדילוגים שבה. לשני סעיפים ברשימה כולה (ו, לג) יש הפניות כפולות; האחד (סעיף ו) מופיע בילקוט במקום אחר (ראה לעיל) ואילו השני (סעיף לג: 'ואלה שמות – שמות במדבר') מופיע בילקוט רק במקום ההפניה הראשונה.

63 על מדרש אבכיר ראה: גאולה (לעיל הערת כוכבית), עמ' 11–102.

64 דוגמה יפה לדרכו זו של בעל המפתח מובאת להלן עמ' 443.

65 וראה לעיל הערה 38 על כמה ממדרשי התנאים שאינם נמצאים לפנינו במפתח.

66 ילמדנו לשמות ושמות רבה לא היו בידיו ותנחומא אינו מובא במפתח.

67 שלח, רמז תשמג (עמ' 246, שורה 35).

68 מקץ, רמז קמח (עמ' 788, שורה 29).

61v

5. מסכת שמחות

תחת הכותרת 'שמחות' מובאים במפתח 17 פסוקים. 13 הפסוקים הראשונים ממוספרים בסדר אלף-בית 'רץ' (א-יג), והם רומזים למסכת שמחות פרק ח.⁶⁹ בילקוט מובאות שלוש מובאות ממסכת שמחות, אף הן כולן מפרק ח. אחת המובאות נכפלת בשני מקומות בילקוט.⁷⁰ שניים מן הסעיפים שברשימה (א, ג) רומזים לשתי הלכות ממסכת שמחות שאינן מובאות בילקוט ממקור זה, אלא ממקורותיהן במדרשי ההלכה.⁷¹ יתר 15 הסעיפים נפתרים במובאות שבילקוט. בסעיף אחד (ב) מצוין פסוק שאינו נזכר לפנינו במסכת שמחות ('עד אנה מאנתם – בשלח') אך מובאה מתאימה משמחות (ח, ז) אכן מופיעה בילקוט סביב אותו הפסוק.⁷² שאר הסעיפים (ד-יג, [יד-יז]) שייכים לשתי הלכות מרובות פסוקים ופתרונם בילקוט בא במקרה אחד סביב שניים מהפסוקים שברשימה ובמקרה האחר סביב אחד מהם.

ד. מפתח מתוך הילקוט או עבודת תשתית להכנת הילקוט?

יחס כמעט חד-חד ערכי בין המפתח לילקוט שמעוני לתורה חוזר לאורך כל החיבורים הממופתחים במפתח. את היחס שבין המפתח לילקוט אפשר להסביר בשתי דרכים עיקריות, הפוכות זו מזו. האפשרות האחת היא שמפתח זה נערך על פי הילקוט, ושתפקידו להוות מראי מקום לפסוקים הנדרשים בילקוט, על פי סדר החיבורים המשמשים מקור לילקוט (מעין המפתח שערך הימן בסוף ספר המקורות לילקוט). על פי אפשרות זו עלינו לשער שבעל המפתח מייין את המובאות בילקוט שמעוני לתורה לפי ציוני מקורותיהן, ולאחר מכן בדק אותן אחת לאחת במקורן וסידר אותן באופן מופתי על פי סדרן בחיבור המקורי. עבודה כזו, אף שהיא כבדה ומסורבלת, אפשרית, ובלבד שנניח כי לפני עורך המפתח היו מונחים כל אותם החיבורים שמופיעים במפתח. האפשרות ההפוכה היא שמפתח זה הוא עבודת תשתית שקדמה לחיבור ילקוט שמעוני לתורה. על פי אפשרות זו נועד המפתח לברור מתוך החיבורים הממופתחים את הדרשות המתאימות לשיבוץ סביב פסוקי התורה השונים ולהציען כבסיס לעריכת הילקוט כולו. אפשרות זו הולמת את מבנה המפתח, אך השימוש ברשימות אלה כפי שהן לצורך הכנת הילקוט אינו יעיל ויש להניח שהייתה עבודת ביניים נוספת שקשרה בין הרמיזות השונות במפתח לפסוק נתון, עבודה שלא הגיעה לידינו. מלבד זאת עולה השאלה מה הטעם בהעקת חיבור גדול זה שאינו אלא עבודת הכנה לחיבור אחר.

ההכרעה בין שתי אפשרויות אלה אינה פשוטה בשל אופיין הטאטולוגי של חלק מהטענות

69 להוציא סעיף א הרומז לפרק ו, יג, על פי מהדורת היגר.

70 ראה: הימן (לעיל הערה 39), עמ' 737.

71 ההלכה הנרמזת בסעיף א (ז, יג) מובאת בילקוט (כי תצא, רמז תתקכ"א [עמ' 418]) מספרי דברים ריג (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 246). ההלכה הנרמזת בסעיף ג (שמחות ח, ח) מובאת בילקוט (משפטים, רמז שמש [עמ' 599]) מהמכילתא (נוזיקין יח [מהדורת הורוביץ, עמ' 313]). שני המקורות מובאים בילקוט סביב אותם הפסוקים שבסעיפים אלו שבמפתח.

72 בשלח, רמז רסא (עמ' 370, שורה 64).

שאפשר להעלות בעניין כזה. עם זאת מעיון מדויק במפתח הפסוקים ובילקוט שמעוני עולות מספר טענות חד-משמעיות, ועל יסוד טענות אלה ניתן לדעתנו לדחות את האפשרות הראשונה שהצענו ולקבל את האפשרות השנייה כסבירה ביותר להסבר המפתח.⁷³ אפשרות זו, שלפיה היווה המפתח עבודת תשתית לחיבור הילקוט, מסבירה היטב את כלל התופעות שציינו והיא מוכחת על ידי מספר טענות חיוביות, כפי שיפורט להלן.

ה. ראיות להקדמת המפתח לילקוט

1. הסבר התופעות המאפיינות את המפתח

מבנה המפתח. הרשימות ערוכות לפי סדר הופעת הפסוקים בחיבורים ומבנה זה טבעי למלאכת סריקה מתוך החיבורים. כל רשימה כוללת שלושה מרכיבים: חלוקה או מספור, קטע מפסוק ושם הפרשה שבה נזכר הפסוק. מבנה זה אינו מתאים לאפשרות שהמפתח נערך על פי הילקוט, ושהוא אמור היה לתת מראי מקום למובאות מן החיבורים השונים שבילקוט שמעוני. ראשית, לא ברור מהו הטעם בציון חלוקה על פי מספור 'רץ' במפתח בשעה שחלוקה זו אינה מצויה בידי איש (להוציא אולי בעל המפתח עצמו, שיכול היה לציין מספור זה בחיבורים שהיו לפניו). שנית, סדר ההפניה המתאים לייעוד זה של המפתח הוא אל ילקוט שמעוני, ולכן סביר היה לציין את הפרשה לפני הפסוק. עוד יש להעיר בהקשר זה כי במפתח כולו אין זכר לסימני הרמזים הרשומים לכל אורך הילקוט, ושנועדו להפנות ממקום למקום בתוך הילקוט.⁷⁴ אילו אכן קדם הילקוט כפי שהוא לפנינו למפתח, היה מקום לצפות לשימוש ברמזים אלה, כסימני חלוקה, או לאיכורם בדרך אחרת במפתח. הערה מבנית נוספת היא כי סדר הרשימות מורה על כך שהן מייצגות את הסדר שבו היו כרוכים חיבורים אלה לפני בעל המפתח (ראה על כך להלן), וגם ממצא זה מלמד על סריקה מתוך החיבורים עצמם ולא מן הילקוט. באופן זה למשל הסברנו את הכפילות בהופעת שתי הרשימות מן הירושלמי (שקלים בסוף בבלי מועד וכלל הירושלמי בנפרד), תופעה שלא היה לה הסבר אילו היו הרשימות הפניות מן הילקוט אל החיבורים.

73 אפשרות נוספת היא שהמפתח מהווה עבודת תשתית להוספת מובאות, רמזים או הערות. על פי אפשרות זו נערך הילקוט בשני שלבים (כפי שכבר שיער ח"ז פינקל ביחס להוספת מערכת הרמזים, ראה: ש"ז הבלין, 'ילקוט שמעוני ופער רמזיו', מוריה, ז, ח-י [תשל"ח], עמ' עד-עה). ואולם למעשה השאלה אם מדובר על שלב ראשון או שלב שני בעריכת הילקוט אינה משנה מהותית; מה גם שאלפי המובאות הנרמזות במפתח מקיפות ממילא את מרבית הילקוט ומהוות את התשתית לעריכת רובו ככולו.

74 רמזים אלה-ביתיים אלה, המצוינים לאורך הילקוט כולו (בכתב היד - בגיליון, ובדפוס הראשון - בגוף), נתפסו כבר על ידי מאיר פרינקל, המדפיס של הילקוט בדפוס ונציה (שכ"ו), כסימני חלוקה. תפיסה מוטעית זו גרמה לשיבושים במהדורות הילקוט והעלתה תמיהות בקרב מדפיסים וחוקרים (ראה דברי פרינקל המובאים אצל אפשטיין [לעיל הערה 40], עמ' רפא ודברי אפשטיין [שם], עמ' רפג, שכה; צונץ [לעיל הערה 20], עמ' 146; ב' לגדוי, 'דברי מבוא על הילקוט ומתברר', ילקוט שמעוני, ירושלים תש"ך, עמ' 12-15; שילוני [לעיל הערה 31], עמ' יח-כא). ח"ז פינקל הוא שעמד על כך שתפקידם המקורי של רמזים אלה היה לשמש קישוריות ממקום למקום בתוך הילקוט (את דבריו פרסם לראשונה ד' הימן, 'רמזי ילקוט שמעוני', הדרום, יב [תש"ך], עמ' 144-147; ומאוחר יותר מעיזבנו פרסם את הדברים הבלין [לעיל, הערה 73], עמ' ס-צב).

דרשות מרובות פסוקים. דרכו של בעל המפתח לבחור בעיקר דרשות מרובות פסוקים, לפרק אותן לפסוקים מן התורה הנזכרים בהן, ולציין לידם את מקורם בתורה. על פי רוב מובאות דרשות אלה בילקוט לפסוק אחד או שניים מתוך כלל הפסוקים הנזכרים. תופעה זו מוסברת היטב אם נאמר שמטרת המפתח הייתה להציג את האפשרויות השונות לשיבוץ כל דרשה ודרשה בילקוט, ושמטח כלל אפשרויות אלה נבחרו לבסוף בודדות, וזאת על מנת שלא להרבות בכפילויות בילקוט. לעומת זאת האפשרות שהמפתח נערך מתוך הילקוט אינה מוצאת תימוכין בתופעה זו, וזאת משום שלא היה כל טעם לציין את כל פסוקי הדרשה אם המובאה אינה מובאת סביבם בילקוט.

הפניות כפולות. בעל המפתח מציין הופעות חוזרות של פסוקים ואפילו של שברי פסוקים בתורה,⁷⁵ וגם תופעה זו נושאת אופי מובהק של עבודת תשתית להכנת ילקוט. ציון הפרשה השנייה או השלישית שבה מופיע פסוק מסוים עשוי לשמש לשם הכפלת מקור זה או לשם רמיזה אליו. לעומת זאת אין הסבר לתופעת ההפניות הכפולות אילו היו סעיפי הרשימות מראי מקום מן הילקוט אל החיבורים, שכן ההפניה במקרה זה אמורה הייתה לצאת מפרשה מסוימת (בילקוט) אל מקומה בחיבור. נוסף על כך פעמים רבות אותה המובאה אינה מובאת כלל בפרשה השנייה שרשומה בסעיף.

הפניות שאינן מתואמות. יש פסוקים הרשומים במפתח ומכוונים למובאות שאכן נמצאות בילקוט, אך מצוטטות בו בפרשה השונה מזו שאליה מפנה המפתח לפסוק זה. לדוגמה בסעיף השני במפתח למדרש אבכיר, בצד הפסוק 'בזאת יבא אהרן אל הקדש' (וי' טז 3) מצוינת הפניה למקורו בפרשת 'אחרי'. אולם בילקוט שמעוני מובאת הדרשה מתוך מדרש אבכיר הכוללת את הפסוק הזה, בפרשת בראשית (רמז יז) ולא בפרשת אחרי. ואכן דרשה זו, הדורשת את הפסוק 'אלה תולדות השמים' (בר' ב 4), שייכת לתחילת מדרש אבכיר, והפסוק 'בזאת יבא אהרן' מוזכר בסופה רק בדרך אגב. לפי הסברנו פירושו של סעיף זה שבמפתח הוא פשוט: בעל המפתח ציין את הפסוק 'בזאת יבא אהרן', שמפרשת אחרי, כהצעה לשבץ את הדרשה כולה – שנאמרה במקורה על הפסוק 'אלה תולדות' שבבראשית – בפרשת אחרי מות. אך בסופו של דבר בחר בעל הילקוט לשבץ את הדרשה במקומה בבראשית ולכן לא העתיקה גם בפרשת אחרי.⁷⁶ במקרה זה אין אפשרות להסביר את ההפניה שבמפתח על פי ההצעה האחרת, שלפיה נערך המפתח מתוך הילקוט, משום שבילקוט שמעוני לפרשת אחרי אין מצוטטת כלל דרשה ממדרש אבכיר על הפסוק הנזכר.⁷⁷ למעשה בתופעה זו, החוזרת לכל אורך המפתח, יש הוכחה חד-משמעית לדחיית ההצעה הראשונה ולביסוס ההצעה השנייה, שלפיה היווה המפתח עבודת תשתית שליוותה את הכנת ילקוט שמעוני לתורה.

75 ראה בדוגמאות המובאות לעיל הערה 9.

76 וייתכן שהתכוון לרמוז בפרשת אחרי מות לפרשת בראשית אך משום מה לא רמז. וראה לעיל הערה 73.

77 כך הן לפי כתב היד של הילקוט הן לפי הדפוסים.

2. מובאות הנרמזות במפתח ואינן בילקוט חשובים לדינונו פסוקים המצויים במפתח, והרומזים לדרשות שאינן מובאות בילקוט כלל. דוגמאות לכך מצויות ברשימות שתיארנו לעיל.

במפתח לדברים זוטא (להלן נספח א) יש שלושה פסוקים הרומזים לדרשות שאינן מובאות בילקוט (סעיפים יג, כג, לז). לדוגמה סעיף כג – 'כי תקרב אל עיר – שופטי' – רומז כפי הנראה לדרשה מדברים זוטא שאמורה הייתה להימצא בילקוט לפרשת שופטים, אך בילקוט לפסוק זה (דב' כ 10) אין שום מובאה עם הציון דברים זוטא או מובאה שיכולה להיחשב כשייכת למדרש זה. גם ביתר הילקוט אין מובאה מדברים זוטא שבה נזכר פסוק זה. שני סעיפים אחרים במפתח זה (יד, לב) רומזים כפי הנראה למובאות המופיעות בילקוט ללא ציון מקורן בדברים זוטא (ראה בהערות לסעיפים אלה). מובן שבמקרים אלה לא יכול היה בעל המפתח לשאוב את הסעיפים שציין מן הילקוט.

במפתח למסכת שקלים בירושלמי ארבעה סעיפים (14, 18, 19, 23) רומזים למובאות מן המסכת שאינן מצויות כלל בילקוט שמעוני לתורה, ושכמה מהן מובאות בילקוט ממקור מקביל. שלושה מתוך ארבעת הסעיפים הנזכרים במפתח ל'מדרש שיר' מכוונים למובאה ממדרש שיר השירים זוטא שאינה בילקוט, ובמפתח למסכת שמחות שני סעיפים (א, ג) מכוונים להלכות שאינן מובאות בילקוט ממקור זה. תופעה זו של סעיפים במפתח הרומזים לקטעים שאינם מובאים בילקוט חוזרת ונשנית ברשימות המובאות מחיבורים רבים אחרים במפתח הפסוקים,⁷⁸ והיא לדעתנו ראייה מכרעת לדחיית האפשרות שהמפתח נערך על פי הילקוט.

3. רשימת הפסוקים מן ה'ערוך'

ראייה נוספת כנגד האפשרות שהמפתח נערך מתוך הילקוט עולה ממציאותו של חיבור הממופתח במפתח אך אינו נזכר בציוני הילקוט, וכוונתנו למפתח ל'ערוך'. לאחר רשימת הפסוקים ממסכת ברכות מובאים 23 פסוקים תחת הכותרת 'ערוך'. מספור הפסוקים, שלכאורה מתחיל בשני מחזורים וכולל דילוגים שונים (ראה בטבלה שלהלן בנספח ב), מביך במבט ראשון אך למעשה פתרונו פשוט. המספור הוא על פי אלף-בית אך כוונתו כפולה. הרשימה נחלקת בחלוקה ראשית על פי אלף-בית של שמות הערכים שב'ערוך'. סדר הפסוקים תחת כל אחת מן האותיות הוא על פי סדרם של הערכים שאליהם מכוונים הפסוקים (למשל תחת האות אל"ף נרמזים הערכים: 'אבן מסמא', 'אי', 'אמר' ועוד. תחת האות בי"ת: 'בם', 'בן'; גימ"ל – 'גוזמא'; ה"א – 'הנקי' וכו'). שמות הערכים עצמם אינם מצוינים ברשימה (להוציא אחד).⁷⁹ מספור משני, אלף-ביתי אף הוא,

78 יש להעיר כי בכמה מקרים מצאנו גם את התופעה ההפוכה, כלומר דרשות המובאות בילקוט מחיבור מסוים אך אינן נרמזות במפתח לחיבור זה. כך למשל מ'סדר עולם' רמזות במפתח שתי מובאות (מן הפרק השישי) ואילו בילקוט מובאות עוד כ-16 מובאות (מהפרקים הקודמים). ייתכן שחסר זה במפתח נובע מהוספה לילקוט לאחר עריכתו הראשונה (אולי בשל כתבי יד חסרים שעמדו לפני בעל הילקוט בתחילת עבודתו). הסבר אפשרי אחר לתופעה זו הוא השמטה של המעתיק (וכך כנראה יש לומר על המובאה מדברים זוטא החותמת את הילקוט אך אינה מוזכרת במפתח; ראה לעיל הערה 47).

79 הערך 'בם', בצד הפסוק 'ודברת בם', וראה להלן הערה 173. ייתכן ששמות ערכים נוספים צוינו ברשימה והמעתיק

יש תחת האות אל"ף, וזאת כנראה בשל ריבוי הסעיפים מאות זו. במספור זה יש ככל הנראה דילוגים. שניים מתוך 23 הסעיפים שלפנינו מן ה'ערוך' אינם 'פסוקים' רגילים. באחד (סעיף י) מצורפים פסוק והלימוד שעליו ('ידכה – יד כהה') והשני (סעיף כ) הוא קטע ממקור תנאי ('יכה יוסה את יוסה').

אפשר לזהות בספר ה'ערוך' את מרבית הערכים שאליהם מכוונים הפסוקים שברשימה (ופסוקים אלו כמעט תמיד אכן מופיעים בגוף הערך).⁸⁰ השוואת המובאות שבערכי ה'ערוך' למובאות שבילקוט שמעוני מגלה שיש ביניהן זיקה ברורה (להלן בנספח ב מובאת טבלה המציגה את הקשר שבין המפתח, ה'ערוך' וילקוט שמעוני). במקרים בודדים מצוינת בגיליון כתב היד או בגוף הדפוס הראשון הערה הנוגעת ל'ערוך'.⁸¹

מניתוח רשימה זו עולים ממצאים דומים לאלו שעלו מיתר הרשימות. הפסוקים שברשימה רומזים לקטעים תלמודיים המובאים ב'ערוך', וקטעים אלה בחלקם הגדול אכן מובאים בילקוט – על פי רוב מאותו המקור הנזכר ב'ערוך' – ובדרך כלל בפרשה המצוינת במפתח. נוסף על כך תופעות שמצאנו ברשימות האחרות, ושמהן יש ללמוד שהמפתח לא נערך מתוך הילקוט, מצויות גם ברשימה זו: הדרשה מרובת הפסוקים שמפורקת ברשימה זו לפסוקי התורה שבה⁸² וההפניות שאינן מתואמות.⁸³ מלבד זאת אחדים מן הפסוקים שברשימה מובאים ב'ערוך' כדוגמאות של בעל ה'ערוך' עצמו ואינם מופיעים בסוגיות הגמרא הנדונות, וכן אינם נדרשים בילקוט בהקשר שנדון ב'ערוך'.⁸⁴ די בנתונים אלה כדי לקבוע בוודאות כי רשימה זו נערכה מתוך ה'ערוך' ולא יכולה הייתה להילקט מתוך הילקוט.

קביעה זו נראית לנו ברורה לגמרי גם מתוך מאפיינים נוספים המיוחדים לרשימה זו. ראשית, להבדיל מכל יתר החיבורים שבמפתח (שהם ספרי מקור) אין ה'ערוך' (שאינו אלא ספר עזר) מופיע בין ציוני המקורות של ילקוט שמעוני, לא בכתב היד ולא בדפוסים.⁸⁵ מובן שבמקרה זה הטענה שבעל המפתח ערך את רשימותיו על פי ציוני הילקוט נמצאת – על פי מהדורות הילקוט שבידינו – בלתי אפשרית בעליל. שנית, המבנה של רשימה זו, המסודרת על פי סדר הערכים

השמיים בשל ההוספה החריגה של טור רביעי לרשימה.

80 קוהוט ערך מפתח למקראות המופיעים ב'ערוך' (ערוך השלם, ח, ניו יורק תשט"ו, מפתחות, עמ' 2 והלאה) אך לא ניתן להיעזר בו משום שהוא חלקי, ורוב הפסוקים שברשימה שלהלן אינם נזכרים שם כלל. הסעיפים שברשימה זו פורענחו, אחד לאחד, כבכתב חידה. בשלושה מקרים (להלן סעיפים יט, כה, מ) לא יכלנו לקבוע זיהוי ודאי אלא משוער בלבד.

81 ראה להלן הערה 132.

82 חמשת הפסוקים שבאות א, סעיפים יד–יח, מופיעים בערוך בערך 'א' בזה אחר זה ורומזים לדרשה החוזרת במקומות שונים בתלמוד הבבלי.

83 כך לגבי הפסוקים 'את יי' האמרת'; 'ערים גדולות' (ראה להלן הערה 175) ו'לא תשא' (ראה להלן הערה 177). אילו היה בעל המפתח עורך את מפתחו מתוך הילקוט, היה צריך להפנות למקום שבו מובאת הדרשה בילקוט בפועל. אך מכיוון שבמקומות אלה ציין בעל המפתח פרשה אחרת, ניתן להסיק מכאן שרשימה זו נערכה מתוך ה'ערוך', מתוך כוונה להידרש במקום המתאים בילקוט לנוסח או לפירוש המובא ב'ערוך'.

84 כאלה הם שלושת הפסוקים הראשונים המובאים מהערך 'א' (סעיפים יד–יז), ראה להלן הערה 166. וכן כפי הנראה הפסוק 'יבלע מטה אהרן', המובא ברשימה באות י, ראה להלן הערה 180.

85 כך לפי הימן (לעיל הערה 39), להוציא הערות בגיליון כתב היד ובדפוס הראשון, כפי שיובא להלן.

שב'ערוך', מעיד עליה שהיא הורכבה מתוך ה'ערוך' עצמו, ושלא ניתן היה להרכיבה מתוך הילקוט, משום ששמות הערכים שבהם מובאים הפסוקים אינם מצוינים בילקוט (וכאמור אף לא במפתח עצמו). לכך מצטרפת גם מציאותו של הסעיף 'יכה יוסה את יוסה' (סעיף כ), שאינו פסוק, ושאינן בצדו כל הפניה לפרשה מן התורה. מובן שמשפט זה לא יכול להוות נקודת ציון כלשהי להפניה בתוך הילקוט.⁸⁶ אם כך נמצאנו מחויבים לומר שבעל המפתח סקר את ה'ערוך' לפי סדרו ורמזו מתוכו למספר ערכים שיש בהם מובאות שמופיעות או שיכולות להופיע גם בילקוט. רשימה זו נערכה אם כן מתוך ה'ערוך', לפני היות הילקוט, כחלק מהכנתו, או לאחר היותו, לשם הוספת הערות לילקוט.

4. רשימות הפסוקים מתוך 'מדרש' ו'מדרשים'

ראיה מעניינת אחרת לענייננו יש ברשימות מן המפתח הנושאות כותרת סתמית. שלוש כותרות סתמיות חוזרות במפתח. אחת מהן – 'מדרשות' (דף 663) – היא כותרת כללית למספר מדרשים שנסדרו תחתיה בשם, ובחלקם דנו לעיל. שתי הכותרות האחרות – 'מדרשים' (דף 60) ו'מדרש' (דף 61) – עומדות כשלעצמן בראש רשימות של פסוקים. בילקוט שמעוני לתורה חוזר הציון 'מדרש' בסך הכול 21 פעמים.⁸⁷

ברשימה הראשונה – תחת הכותרת 'מדרשים' – מופיעים תשעה סעיפים הממוספרים בדילוגים עד סעיף לח. שבעה מהם נפתרים בבירור בילקוט, ובצדם (הן בכתב היד הן בדפוס הראשון) הציון 'מדרש':

מספר	במפתח	הפניה	פרשה ורמז	בילקוט
ב	אנכי ה' (דב' ה' 6)	ואתחנן	(בראשית, רמז א [עמ' 1, שורה 8]) ⁸⁸	
ה	אהיה עם פיך (שנ' ד' 12)	שמות	שמות, רמז קע (עמ' 60, שורה 8)	
ו	לא תשא (דב' ה' 11)	ואתחנן	[?] ⁸⁹	

86 כאמור להלן עמ' 464, בילקוט מובא משפט זה בפרשת אמור, על הפסוק 'ויקב בן האשה הישראלית את השם' (וי' כד 4). בגיליון כתב היד של הילקוט (דף 144ב) אין כאן אזכור של ה'ערוך', ולכן ברור שבעל המפתח לא יכול היה לציין סעיף זה מתוך הילקוט. הפירוש המסתבר לדוגמה זו הוא שבעל המפתח ציין משפט זה בערך 'כ' בשל חילוף הנוסח המופיע בו, כדי לזכרו בשעה שיעתיק מן המקור (משנה או גמרא) שלפניו.

87 כך בכתב היד של הילקוט, לפי הימנ (לעיל הערה 39), עמ' 786. אפשטיין סקר את ההופעות של הציון 'מדרש' בדפוס סלונקי ובדפוס ונציה ובחן את דיוקן, ראה: אפשטיין (לעיל הערה 40), עמ' רצג-שח.

88 בילקוט שמעוני, ואתחנן, רמז תתכט (עמ' 97, שורה 81) רשומה ההפניה: 'אנכי כת' ברמז א'. וכל הפרשה כתובה בדברות ראשונות. ושם, בראשית, רמז א (עמ' 1, שורה 8), מובאת מובאה מתוך 'אותיות דר' עקיבא' (כך בדפוס הראשון. ובכתב היד: 'א' ב' דר' עקיבא'), התחמת בדרשה על הפסוק 'אנכי' (לפנינו, בגרסה מלאה, באותיות דרבי עקיבא, נוסח ב, בתוך: א' ילינק, בית המדרש, ג, ירושלים תרצ"ח, עמ' 50-55; א' ורטהיימר, בתי מדרשות, ב, ירושלים תשט"ו, עמ' שצו-תג). בילקוט שמעוני, יתרו, על הפסוק 'אנכי', אין מובאה בציון 'מדרש'. כוונת רמזו זו היא כפי הנראה לאותיות דרבי עקיבא נוסח ב הנזכר.

89 בילקוט שמעוני, ואתחנן, אין מובאה לפסוק זה המצוינת 'מדרש' או שמקורה לא ברור. בהמשך המקור הנרמז בסעיף ב מובאת דרשה על 'שוא ושקר' (ורטהיימר [שם], נוסח ב, עמ' שצז), ואולי לכך רומז סעיף זה.

בילקוט	במפתח		
	מספר	פסוק	הפניה
פרשה ורמז	טו	קח את מטך (שם ז 9)	וארא
וארא, רמז קפא (עמ' 83, שורה 73)	יו	כבד לב פרעה (שם 14)	וארא
וארא, רמז קפב (עמ' 85, שורה 14)	יד ⁹⁰	וימלא ז' ימים (שם, 25)	וארא
וארא, שם (עמ' 86, שורה 28)	יט	מה ה' שואל (שם י 12)	עקב
עקב, רמז תתנה (עמ' 163, שורה 72)	כה	גורל אחד לעזא' (וי' טז 8)	אחרי
בראשית, רמז מד (עמ' 154, שורה 5) ⁹¹	לח	למען ירבו ימיכם (דב' יא 21)	עקב
עקב, רמז תתעא (עמ' 197, שורה 52)			

העיון בהפניות לפרשות ברשימה זו מגלה שהן אינן מסודרות על פי סדרן בתורה. אילו היה בעל המפתח עורך את רשימתו מתוך הילקוט, יש להניח שהיה סוקר את הילקוט מראשו ועד סופו ומציין לפניו את המובאות בשם 'מדרש' לפי סדר הפרשות. העובדה שלא נהג כך מלמדת כי היה לפניו חיבור מדרשי מסוים (ואולי חיבורים אחדים) שלא היה מסודר על פי סדר הפרשיות, ושהוא כינה אותו 'מדרש' וסקר ו'מפתח' אותו ברשימה זו לפי סדרו.

בדיקת המקורות האפשריים של המובאות הנרמזות ברשימה זו מחזקת את טענתנו.⁹² חמשת הסעיפים הראשונים רומזים כפי הנראה לאחת מהנוסחאות של אותיות דרבי עקיבא.⁹³ ארבעת הסעיפים הבאים רומזים לדרשות שמקורן אינו ידוע אך לפחות על חלק מהן סביר לומר שמקורן הוא אחד.⁹⁴ אשר לרשימה כולה, אין בידינו להכריע אם היא רומזת למדרש אחד, שאינו לפנינו,

90 כך בכתב היד וכנראה צריך להיות: יז.

91 בילקוט שמעוני, אחרי, על וי' טז 8 (עמ' 511, שורה 72), מפנה לבר' 2, 1, ושם מובאת הדרשה המצוינת בטבלה, והנחתמת בפסוק הנזכר מוויקרא.

92 חוקרים אחדים ניסו לזהות את מקורן של המובאות בילקוט מתוך 'מדרש' סתם, אך דבריהם על פי רוב עדיין לא יצאו מגדר השערה (ראה: צונץ [לעיל הערה 20], עמ' 149; אפשטיין [לעיל הערה 40]; גרינרוט [לעיל הערה 40], במקומות שונים; הימן [לעיל הערה 39], לפי המפתח בעמ' 786; וכן בילקוט שמעוני במהדורת הימן – שילוני, בהערות המהדיר למובאות המתאימות). מרבית ההצעות לזיהויים הופנו כמובן למדרשים האבודים. חלק מן ההצעות, כמו אלו של אפשטיין, כוונו למדרשים אבודים הידועים היטב ממקומות אחרים בצינוי הילקוט (כגון ילמדנו, אבכיר ואספה). ניסיון זיהוי זה מתבסס על הטענה כי מדפיסים הם ששינו את ציוני המקורות המקוריים לציון הסתמי 'מדרש'. ואולם טענה זו – לפחות בנוגע למדרש אבכיר – לא נמצאה מאוששת (ראה להלן הערה 96).

93 סעיף ב רומז ככל הנראה למובאה המצוינת מפורשות ל'אותיות דר' עקיבא' (=נוסח ב: ילינק [לעיל הערה 88], עמ' 50; ורטהיימר [לעיל הערה 88], עמ' תג). הערנו כבר כי ציון זה בילקוט (רמז א [עמ' 1, שורה 8] הוא הציון המפורש היחיד ל'אותיות דר' עקיבא' (ראה לעיל הערה 42). סעיף ה רומז לדרשה המצויה לפנינו, בצורה רחבה יותר, באותיות דרבי עקיבא, נוסח א. סעיף ו רומז כפי הנראה לדרשה המובאת בהמשך לנרמז בסעיף ב. גם סעיף טו רומז לדרשה שיש לה זיקה ברורה לאותו המקור, אך רק בצורה חלקית (השווה אותיות דרבי עקיבא, נוסח א, ילינק [שם], עמ' 44; ורטהיימר [שם], עמ' שפט). סעיף יז הוא המשך ברור של המקור שבסעיף טו ואינו מצוי לפנינו באותיות דרבי עקיבא (ראה בילקוט שמעוני; וארא, רמז קפב [עמ' 85, שורה 14], ובהערות המהדיר שם, הערה 22). על נוסחה אחרת של אותיות דרבי עקיבא שהייתה מצויה באשכנז ראה למשל: א"מ הברמן, 'ספר קרובה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית ג (תרצ"ז), עמ' ז, וראה גם הערת אלבק, בתוך: צונץ [לעיל הערה 20], עמ' 334, הערה 67.

94 סעיף יז (?) רומז לדרשה שמביא ר' אברהם צבע ב'צדור המור' בשם 'במדרש הגלוי בילמדנו' (ראה הערת המהדיר

או שהיא מכוונת למדרשים אחדים, אך בכל אופן נראה לנו כי רשימה זו ערוכה לפי הסדר של המדרש או של המדרשים המכוונים ושהכותרת 'מדרשים' תומכת באפשרות שמדובר במדרשים אחדים.

ברשימה השנייה – תחת הכותרת 'מדרש' – מובאים שני סעיפים, שאינם מוספרים. הסעיף הראשון – 'יצב גבולות עמים – האזינו' – רומז כנראה למובאה שלא הובאה בילקוט.⁹⁵ והסעיף השני – 'וישובו ויחנו' – בשלח' (שמ' יד 2) – רומז למובאה המופיעה בילקוט פעמיים, בציון 'מדרש'.⁹⁶ מקורה של דרשה זו כפי שהיא לפנינו בילקוט אינו ידוע. אף שאין בידינו לזהות את ה'מדרש' שאליו רומזת רשימה קצרה זו, בהחלט ייתכן שמדובר בחיבור נפרד מן המדרש או המדרשים הממופתחים תחת הכותרת 'מדרשים'.

העובדה שהמפתח כולל שתי רשימות נפרדות של מדרשים אנונימיים, שאחת מהן ('מדרשים') מכוונת כפי הנראה למדרשים אחדים וערוכה לפי סדר אותם המקורות, מלמדת שרשימות אלה לא נערכו מתוך הילקוט אלא מתוך החיבורים עצמם (כנראה כפי שהיו כרוכים לפני בעל המפתח).⁹⁷

לסיכום, בחיבור שכינינו מפתח הפסוקים ניכרת זיקה ברורה לילקוט שמעוני לתורה. זיקה זו באה לידי ביטוי הן ברשימת החיבורים המופיעים במפתח, הן בפתרונם של סעיפי המפתח – אחד לאחד – במובאות שבילקוט ואפילו בדיוקי הכינויים, הנוסחים והשיבושים המשותפים לשני

בילקוט). סעיפים יט ולח רומזים שניהם לדרשות העוסקות בחישובי גימטריות (האחת בעניין חישוב פסוקים וברכות שאדם אומר בכל יום כנגד ימי חייו של האדם והאחרת בעניין חישוב שני חיי האבות כנגד המרחק משמים לארץ, ראה: אפשטיין [לעיל הערה 40], עמ' רצט-ש. הסעיף שביניהם (כה) רומז לדרשה על אודות שמחזאי ועוזאל, שמצויה בדומה בבראשית רבתי. כללית ניתן לומר כי לקטעי המדרש הנרמזים בסעיפים האחרונים יש אופי מאוחר ואולי הושפעו ממקורות חיצוניים וכן מתגלית בהם זיקה לדרשות הידועות מבית מדרשו של ר' משה הדרשן.

95 בילקוט שמעוני האזינו, על פסוק זה (דב' לב 8) אין (לא בכתב היד ולא בדפוס הראשון) כל מובאה שמקורה 'מדרש'. בגיליון כתב היד צוין בצד פסוק זה: 'כת' בפס' ויהיו בני נח היוצאים' (בר' ט 18), (רמז תתקמב [עמ' 632, שורה 30]). בילקוט שמעוני, נח (רמז סא [עמ' 217, שורה 58]), מובאת דרשה על הפסוק מפרשת האזינו שמקורה 'מ'ט מדות' (בדפוס הראשון: 'מדרש מ'ט מדות'). ממדרש מ'ט מדות יש בילקוט שלוש מובאות והן הוספו כנראה לאחר העריכה הראשונה של הילקוט (ראה לעיל הערה 43). ייתכן שסעיף זה רומז למדרש זה אך אין הכרח בדבר.

96 בשלח, רמז רלא (עמ' 271, שורה 17); לך לך, רמז עז (עמ' 312, שורה 36), וכך הן בכתב היד הן בדפוס הראשון (סלוניקי), בשני המקומות. גם במקרה זה ציינו המדפיסים, בדפוס ליוורנו (בשני המקומות) ובדפוס ונציה (בבשלח), 'מדרש אבכיר'. אפשטיין הוכיח כי פרינץ, המדפיס של דפוס ונציה, הוסיף על ציוני הילקוט וגרע מהם על פי דעתו (ראה: אפשטיין [לעיל הערה 40], עמ' רעח-שח) אמנם באשר לציונים מ'מדרש אבכיר' שיער אפשטיין שלפני המדפיס של דפוס ונציה היה כתב יד של המדרש (שם, עמ' שא, שנג). אבל השערה זו אינה מתאשרת לא מתוך ציוני כתב היד של הילקוט (שכאמור לא היה לפני אפשטיין) ולא משום מובאה מוסמכת ממדרש אבכיר (ראה: גאולה [לעיל הערת כוכבית], עמ' 115, הערה 543). נוסף על כך, הפסוק המדובר – וישובו ויחנו – אינו מופיע במפתח למדרש אבכיר. לכן יש לדחות את ציון המקור 'אבכיר' הגלוי בדפוסים המאוחרים למובאה זו.

97 נוסף כי יתר התופעות ברשימות האחרות המלמדות שהמפתח קדם לילקוט, מצויות כנראה גם ברשימה זו: הפניות שאינן מתואמות (רשימה א, סעיפים ב, כה) והפניות למובאות שאינן לפנינו (רשימה ב, סעיף א ואולי גם רשימה א, סעיף ו).

החיבורים. מבדיקת היחס בין שני החיבורים עולה באופן חד-משמעי כי רשימות הפסוקים אינן מפתח שנערך מתוך הילקוט. תופעות שונות שזיהינו לכל אורך החיבור מלמדות שהוא עבודה מקדימה להכנת ילקוט שמעוני לתורה. מטרת החיבור הייתה אפוא לברור את המובאות הרצויות לעורך הילקוט, לציין את הפרשות שבהן ניתן למקמן ולהקל את יצירת מערכת הרמזים, שנועדה למנוע כפילויות מיותרות. אף על פי שחיבור זה הוא עבודת תשתית לחיבור המצוי בידינו, נראה שהוא טומן בחובו תרומה חשובה למחקר הספרות התלמודית-המדרשית ולחקר ילקוט שמעוני.

1. חשיבותו של מפתח הפסוקים לחקר הספרות התלמודית-המדרשית

1. עדות על סדרם הפנימי של חיבורים

מפתח הפסוקים מלמד על מבנם של החיבורים הרבים המפותחים בו. עיון בכלל רשימות הפסוקים שבמפתח מגלה כי הן ערוכות בדקדוק על פי סדר הופעת הפסוקים בחיבורים המפותחים. עדות מבנית זו חשובה במיוחד במקרה של חיבורים שהיו לפני בעל המפתח, ושאבדו מאתנו במרוצת הזמן.

לדוגמה בסעיף הראשון ברשימת הפסוקים ממדרש אבכיר צוינה בצד הפסוק הנזכר בסעיף זה, 'כי לא יראני' (שמ' לג 20), הפרשה שאליה הוא שייך: 'תשא'. בילקוט אכן מובאת בפרשת כי תשא דרשה על פסוק זה ממדרש אבכיר,⁹⁸ אך על פי מבנה המפתח נראה שמיקומה המקורי של דרשה זו (המסומנת במפתח באות ב) במדרש אבכיר צריך להיות סמוך מאוד לפתיחת ספר בראשית. ואכן העיון בדרשה עצמה מלמד שהיא נסבה על הפסוק 'בראשית ברא', ושהפסוק 'כי לא יראני' מוזכר בה רק בדרך אגב. בדרך זו נוכל לקבוע על פי העיון ברשימה את הסידור המקורי של המובאות מאבכיר בילקוט ולשחזר את מבנהו של המדרש. תועלת כזאת אפשר להפיק גם מן הרשימות מן המדרשים האבודים אספה ודברים זוטא. אין בידינו אף לא קטע אחד בכתב יד ממדרשים אלה, והמפתח מהווה עדות מבנית יחידה במינה – גם אם חלקית – עליהם, והוא מאפשר לארגן את המובאות ממדרשים אבודים אלה על פי מבנם המקורי.⁹⁹

2. עדות על חלוקתם של חיבורים

גם שיטת המספור של החיבורים המפותחים במפתח הפסוקים שבכ"י מוסקבה מהווה עדות על אופי חלוקתו של כל חיבור כפי שהיה מונח לפני בעל המפתח ועל מבנהו. מן הרשימות

98 ילקוט שמעוני, כי תשא, רמז שצד (עמ' 759, שורה 7).

99 אף שחיבורים אלה אינם לפנינו, ומספורם במפתח הוא בסדר 'רץ', ניתן לקבוע במידה רבה של ודאות כי רשימות הפסוקים המובאים מהם במפתח ערוכות אף הן על פי סדרם המקורי. רשימות אלה יכולות להוות בסיס לעבודת השלמה – מעשה פסיפס – של מדרשים אבודים אלו, בהסתמך על מובאות נוספות בצד אלו הידועות מן הילקוט שמעוני. במלאכה זו אני עסוק כעת במסגרת כתיבת עבודת דוקטור בנושא 'מדרשי אגדה לתורה הידועים ממקורות אשכנזיים בלבד'. דרך אגב נעיר כאן, כי שחזור זה מתקן שיבושים בסדר המובאות ב'ליקוטים' של מדרשים אבודים אלו שערך בובר מתוך ילקוט שמעוני לתורה (ראה לעיל הערה 46), וראה להלן בהשוואה המוצגת בטבלה שבנספח א.

הממוספרות באופן שרירותי¹⁰⁰ או שאינן ממוספרות כלל¹⁰¹ ניתן אולי ללמוד כי לחיבורים אלה לא הייתה חלוקה פנימית מיוחדת כמו החלוקה לפרשות,¹⁰² לפסקות, למסכתות¹⁰³ או לפרקים המופיעה ברשימות מחיבורים אחרים. לעומת זאת מן הרשימות שמספורן נקבע על פי החלוקה הפנימית של החיבורים ניתן ללמוד לא מעט על ההרכב ועל הסידור הפנימי של הטפסים שעמדו לפני בעל המפתח. דוגמה מעניינת לכך יש במפתח ל'פסיקתא', היא הפסיקתא דרב כהנא.

סדר הפסיקות המופיע במפתח הפסוקים, סדר שאולי אינו שלם, מהווה עדות על מבנה הפסיקתא דרב כהנא שעמדה לפני בעל המפתח.¹⁰⁴ טופס זה של הפסיקתא לא היה זהה בסידורו אף לאחד מן הטפסים הידועים. טופס זה לא פתח בפסיקתא לראש השנה ולא נמשך לפי סדר לוח השנה, כפי שצריך היה להיות לפי השערתו של צונץ,¹⁰⁵ וכפי שאכן נמצא באחד מכתבי היד שלה ובכמה עדויות נוספות, אלא פתח בפסיקתא לחנוכה, ולאחריה באו 'ארבע פרשיות'; מבחינה זו דומה טופס זה למרבית כתבי היד הידועים של הפסיקתא.¹⁰⁶ העיון ברשימת הפסוקים שבכל אחת מן הפסיקות שבמפתח מאפשר לזהות את תוכן הפסיקתא. בדרך זו מתגלה למשל כי הפסיקתא 'וואת' שבמפתח היא הפסיקתא שהדפיס מנדלבוים כ'נספח א', לפרשת וואת הברכה.¹⁰⁷ ייעודה הליטורגי של פסיקתא זו הוא הקריאה בתורה בשמחת תורה, והיא משקפת

100 כגון הרשימות לכלה, 'מדרשים', שוחר טוב, אבכיר, מסכת שמחות, 'ויהי כאמרם' (אסתר רבה) ומדרש פנים אחרות למגילת אסתר, אספה, אלה הדברים ווסי ותנא דבי אליהו (בדילוגים?).

101 כגון איכה רבתי, אבות דרבי נתן, 'דרך ארץ', תורת כוהנים, 'פרק עריות', 'מדרש קהלת' (זוטא) ו'מדרש שיר' (שיר השירים זוטא).

102 המדרשים בראשית רבה וויקרא רבה מחולקים ל'פרשות', כמקובל בכתבי היד של מדרשים אלה. 'אלה הדברים רבה', במהדורה שהייתה מצויה באשכנז, מחולק במפתח לפי שמות 'פרשות השבוע' ולא לפי חלוקתו המקורית לסדרים; חלוקה כזאת לפרשות כבר מצויה בהעתקות של המדרש מן המאה השלוש עשרה באשכנז, כדוגמת כ"י פרמה, ספריית פלטינה 1240 (ראה: ז' גויברגר, 'מדרש דברים רבה הנדפס, טיבו ומקומו במערכת ספרות התנחומים-אילמדנו', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט, עמ' 14, 290; על נוסח דברים רבה שהיה לפני בעל ילקוט שמעוני, ראה: שם, עמ' 46–50).

103 כאמור לעיל ראש הרשימה של המכילתא חסר. המכילתא מחולקת במפתח לפי הכותרות הבאות (ללא הכינוי 'מסכת') וכוללת, בחלק שלפנינו, את מסכתא דפסחא (מפרשה ה), 'ויהי בשלח', 'או ישיר', 'ויסע משה', 'ויבא עמלק', 'בחדש השלישי', 'ואלה המשפטים' ואם כסף תלוה'. כלומר כל המסכתות להוציא האחרונה 'דשבתא'. בכל מסכת יש חלוקה פנימית לפי פרשות הממוספרות בסדר אלף-בית.

104 (1) חנוכה, (2) שקלים, (3) זכור, (4) פרה, (5) החדש, (6) [ויהי] בחצי, (7) בשלח, (8) עומר, (9) בחדש השלישי, (10) שור, (11) [את] קרבני, (12) עשר, (13) וואת [הברכה], (14) דברי [ירמיהו], (15) שמעו, (16) איכה, (17) נחמו, (18) ותאמר [ציון], (19) אנכי, (20) ר"ה, (21) שובה, (22) סליחות, (23) אחרי, (24) ולקחתם, (25) אר"ח (ארחץ בנקיון כפי), (26) עצרת.

105 צונץ (לעיל הערה 20), עמ' 81–84.

106 ראה: ד' מנדלבוים, פסיקתא דרב כהנא, א, ניו יורק תשמ"ז, עמ' ח-יז.

107 בצד הכותרת 'וואת' רשומים במפתח שלושה פסוקים, המופיעים גם בילקוט שמעוני, במובאות מן הפסיקתא, ולהלן זיהויים:

במפתח	בילקוט	בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים
וירא בלעם – וואת – בלק	בלק, רמז תשע (עמ' 495, שורה 38); וואת הברכה, רמז תתקנ (עמ' 666, שורה 1)	וואת הברכה, נספח א, עמ' 439, שורה 12

כפי הנראה את מנהגם של בני חוץ לארץ.¹⁰⁸ פסיקתא זו מובאת בטפסים אחדים של הפסיקתא דרב כהנא בסופם,¹⁰⁹ אך מיקומה במפתח הוא באמצע החיבור ומקומה זה מצריך עיון.¹¹⁰

3. עדות על נוסחאות החיבורים שבמפתח

עדות מבנית אחרת שניתן להפיק מן המפתח נוגעת לנוסחאות של חיבורים שעמדו לפני בעל המפתח. כידוע חיבורים שונים זכו לענפי נוסח הנבדלים זה מזה בצורה משמעותית. הספרייה האשכנזית, שאליה שייך מפתח זה, הצטיינה בשימור נוסחאות מיוחדות כאלה.¹¹¹ מבדיקת הרשימות עולה דרך משל כי לפני בעל המפתח עמדו אבות דרבי נתן נוסח א, דברים רבה שהיה מצוי באשכנז ובצרפת,¹¹² נוסח ב של מסכת שקלים בירושלמי¹¹³ וכן תוספתא הדומה לזו שבכ"י ארפורט.¹¹⁴

	במפתח	בילקוט	בפסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבויס
108	ואת ליהודה – וואת – וואת	ואת הברכה, שם (עמ' 667,	שם, עמ' 442, שורה 3
109	מסיני בא – וואת – וואת	ואת הברכה, רמז תתקנא (עמ' 676, שורה 22 – מתנחומא!)	שם, עמ' 449, שורה 1
110	108 ראה: מנדלבויס (לעיל הערה 106), עמ' יד-טו; שם, ב, עמ' 437.		
111	109 כך הוא בכ"י צ (כ"י צפת, ספריית האליאנס בפריז, כ"י H47A), בכ"י כ (כ"י כרמולי, ספריית האוניברסיטה, בקימברידג', Add. 1479) ובכ"י א, (כ"י אוקספורד, הספרייה הבודליאנית, 2334/11). עדות נוספת, אולי הקדומה ביותר, לשילובה של פסיקתא 'ואת' בפסיקתא דרב כהנא נתגלתה לאחרונה בעמוד אחרון של טופס של הפסיקתא. ראה: ד' אברמס וי"מ תא-שמע, ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, לוס אנג'לס תשנ"ח, נספת, עמ' 151–152.		
112	110 הפסיקתא 'ואת' באה כאן בין הקבוצה של פסח-שבועות (6–11) ובין הקבוצה של פורענות ונחמה (14–19) ולא לאחר הפסיקות לסוכות כצפוי.		
113	111 ראה: תא-שמע (לעיל הערה 30).		
114	112 ראה לעיל הערה 19.		
115	113 כך עולה מתוך פסוקים המופיעים במפתח למסכת שקלים בירושלמי אך אינם לפנינו. סעיף 16 במפתח לשקלים – פרק ג: 'היה חיך תלויים' – רומז למובאה המצויה בקטע שנמצא רק בנוסח ב של מסכת שקלים בירושלמי (ראה: זוסמן [לעיל הערה 50], עמ' 49, הערה לדף מז ע"ב, שורה 51 – ע"ג, שורה 29). סעיף 15 שם, פרק ב, מזכיר את הפסוק 'והודעתם יי' (המכוון כנראה לדב' ד 9–10), אשר אינו מופיע במקום המתאים בשקלים. דרשה על פסוק זה מובאת בילקוט כאן מירושלמי, שבת א, ב (וראה מה שכתב ליברמן על מקורה של מובאה זו מירושלמי שבת בילקוט [לתהלים], ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ניו יורק וירושלים תשנ"ה, עמ' 20). לדרשה זו בשבת צמוד מאמר של ר' גידול. בירושלמי, שקלים ב, ז מופיע מאמרו זה של ר' גידול, אך כאמור ללא דרשת הפסוקים המובאת לפניו בשבת. מן הציון שבמפתח נראה שלפני בעל המפתח עמד כתב יד של שקלים שכלל בתוכו (אולי מתוך גלוסה) גם את דרשת הפסוקים הסמוכה משבת. מובאה זו של ר' גידול מופיעה בשקלים כאן בתוך קטע ארוך שנמצא רק במקורות מנוסח ב (ראה: זוסמן [שם], עמ' 48, הערה לדף מז ע"א, שורות 9–46). נראה מכאן שלפני בעל המפתח עמד ירושלמי נוסח ב, הוא הנוסח המעובד של הירושלמי שהיה מצוי באשכנז (ראה: זוסמן [שם]; הנ"ל, 'שרידי ירושלמי כת"י אשכנזי', קבץ על יד, ס"ח יב [כב] [תשנ"ד], עמ' 1–120; הנ"ל "ירושלמי כ"י אשכנזי" ו"ספר ירושלמי", תרביץ, סה [תשנ"ו], עמ' 37–63). גם לפני בעל הילקוט עמד ירושלמי נוסח ב (ראה: זוסמן [לעיל הערה 50], עמ' 35, הערה 114).		
116	114 כך עולה מנוסח כותרות הפרקים שבמפתח, הוזה לאלו שבכ"י ארפורט, כגון: 'פ' הלוקט' (תרומות ה), במפתח ובכ"י ארפורט – ואילו בכתבי יד אחרים: 'היה לוקט'; וכן 'פ' שור שהיה' (בבא קמא ג) – לעומת 'שור שהזיק שהיה מועד' (ראה חילופי הנוסח בתוספתא מהדורת ליברמן). מסקנה זו עולה גם מטעויות משותפות בנוסח הפסוקים, כגון: במפתח, תחת 'המקבל' (פאה ג), מופיע פסוק סתום: 'ואת אחת – שלח ויקרא'; בתוספתא מופיע כאן (ג, ה) הפסוק מוויקרא 'ואם נפש כי תחטא ועשתה וג' (וי' ה 17). לעומת זאת בכ"י ארפורט מופיע כאן 'אם		

4. עדות על סדרם של קובצי חיבורים

הסדר שבו ערוכים החיבורים במפתח דורש בוודאי בירור שיטתי. אחד ההסברים הנראים לנו לסיידור זה הוא שבעל המפתח סקר את החיבורים שבחר למפתח על פי סדרם בכרכים שעמדו לפניו. את מסכת שקלים בירושלמי הביא בסוף סדר מועד של הבבלי, והיא אכן מועתקת במקום זה בכתבי יד אשכנזיים של התלמוד הבבלי.¹¹⁵ גם המפתח למשנה, הכולל רק מסכתות שאין להן תלמוד בבלי,¹¹⁶ והמסודרות בעיקרן לפי סדרן, משקף אולי טופס משנה שלא כלל מסכתות שיש להן תלמוד בבלי.¹¹⁷ גם הכללת 'פרק עריות' במשנה (במפתח לאחר חלה) ידועה מכתבי יד שונים,¹¹⁸ ואף הבאת מסכת כלה במסגרת הבבלי (במפתח לאחר נידה) מצויה בכתבי יד שונים.¹¹⁹

ייתכן שבדרך זו יש לפרש גם את סדרו של מחזור המדרשים המובא במפתח תחת הכותרת 'מדרשות', והכולל את 'מדרש קהלת', 'מדרש שיר', 'מדרש אספה', 'אלה הדברים' ו'ו'תנא דבי אליהו'. חיבורים אלה היו אולי כרוכים יחדיו כקובץ של מדרשים ולכן הובאו בנפרד מן המדרשים האחרים. חזיון מסוים לטענה זו יש אולי בזיקה של חיבורים אלו לספרייה האשכנזית. המדרשים 'קהלת וזוטא' ו'שיר השירים וזוטא', כפי שכינה אותם בובר, ידועים היטב מן הספרייה האשכנזית, והמדרשים אספה ודברים וזוטא ידועים מספרייה זו בלבד.¹²⁰

5. זיהוי מקורות בילקוט שמעוני לתורה

על סמך הקשר הברור בין המפתח ובין ילקוט שמעוני לתורה ניתן לבחון בעזרת המפתח את ציוני מראי המקום של מובאות שונות בילקוט. במקרים אחדים יכולה בחינה זו להכריע בין ציונים מסופקים, ובמקרים אחרים היא יכולה להשלים מראי מקום חסרים.¹²¹ חשיבותם של ציוני המקורות שבילקוט לחקר הספרות התלמודית-המדרשית ידועה, ועד כה היא מתבססת בעיקר

נפש אחת תחטא בשגגה מעם הארץ', המכוון כנראה לוי' ד 27 (ושם 'אם'). יש להעיר כי צוקרמנדל שינה כאן מכתב היד ולא העיר על כך). בעל המפתח ציין את הפסוק הנוכח בכ"י ארפורט (וטעה בהעתקתו) והפנה גם לפרשת שלח: ששם מופיע פסוק מקביל 'ואם נפש אחת תחטא בשגגה' (במ' טו 27). בילקוט מובאת תוספתא זו, בפרשת ויקרא (לפרק ה 17) רמז תעט (עמ' 185, שורה 19) עם הפסוק מוי' ד 27, כבכ"י ארפורט וכבמפתח. והנה בגיליון כתב היד נכתב בצד ו' ד 27 (אך לא בדפוס הראשון) הציון: 'תוספתא פאה פ' המקביל' וכוונתו לציין שהתוספתא שלנו, המובאת בילקוט לפרק ה 17 מקומה, על פי הנוסח שבכ"י ארפורט, כאן, בפרק ד 27. מצב זה שבילקוט מעיד על השימוש של מחברו בכ"י ארפורט ועל ערנותו של בעל גיליון כתב היד של הילקוט לחילופי הנוסח שבו. על מציאותו של כתב יד זה של התוספתא באשכנז ראה: זוסמן, 'ירושלמי כ"י אשכנז' (לעיל הערה 113), עמ' 61–63, הערה 166. זוסמן הראה שם כי נוסח זה של התוספתא הוא פרי עיבוד מגמתי בדומה לזה שעומד מאחרי 'ספר ירושלמי'.

115 ראה לעיל הערה 50.

116 ראה לעיל הערה 23.

117 ראה: י' זוסמן, 'כתבי-יד ומסורות-נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשל"ז, עמ' 215–250.

118 בכ"י קויפמן של המשנה מובא פרק עריות, במסגרת סדר נשים, לאחר מסכת קידושין.

119 למשל בכ"י אוקספורד, בודליאנה 370 (ס' 18351) מובאת מסכת כלה בתוך סדר קדשים של הבבלי.

120 ראה לעיל הערה 30.

121 ראה לדוגמה מה שהבאנו לעיל בהערה 96 (על אבכיר) ולהלן בהערות 151, 160 (על דברים וזוטא).

על שני העדים הנאמנים – שאינם תמיד זהים – כ"י אוקספורד והדפוס הראשון. דוגמה לסיוע שניתן למצוא במפתח בעניין זה יש ברשימת הפסוקים למדרש אספה.

מדרש אספה, שלא הגיע לידינו, פתח על פי המשוער בפסוק 'אספה לי שבעים איש' (במ' יא 16), ומכאן שמו.¹²² על פי דעה רווחת במחקר מקורו של מדרש אספה בתקופת הגאונים והוא נכתב בבבל בין סוף המאה השמינית לתחילת המאה התשיעית.¹²³ דעה זו נשענת על מובאה אחת בילקוט שמעוני לפסוק הנזכר ('אספה לי שבעים איש') שיש בה רמיזה היסטורית חשובה, גם אם אינה ברורה לגמרי.¹²⁴ ואולם המקור של מובאה זו לא צוין בכתב היד של הילקוט או בדפוסיו וייחוסה למדרש אספה מתבסס רק על הקשר לפסוק הנדרש.¹²⁵ המובאה הקודמת בילקוט מיוחסת בכתב היד ל'למדנו' ומובאת בשמו גם ב'ערוך'.¹²⁶ משום כך ייחוס המובאה הכוללת את הרמיזה ההיסטורית, על כל המשתמע ממנה, למדרש אספה אינו מבוסס דיו, ואולי סביר יותר שמובאה זו היא המשך הציטוט מ'למדנו'. אף על פי כן הדעה המייחסת מובאה זו למדרש אספה קנתה לה שביתה במחקר.¹²⁷ כידוע גם מדרש ילמדנו שהיה בידי עורך ילקוט שמעוני לא הגיע לידינו, ולכן לא ניתן להפריך דעה זו מתוך מדרש זה עצמו.

לאור דברינו באשר לפשרו של מפתח הפסוקים, נראה שניתן למצוא בו סיוע לדחיית הדעה הקושרת מובאה זו למדרש אספה. במפתח מובאים 17 פסוקים מ'אספה', התואמים ברובם את המובאות ממדרש זה בילקוט.¹²⁸ הפסוקים הראשונים ברשימה זו אכן סמוכים לפסוק 'אספה לי' אך פסוק זה עצמו אינו נזכר ברשימה, כפי שניתן לראות בטבלה הבאה:

- 122 ראה: צונץ (לעיל הערה 20), עמ' 141.
 123 ראה להלן הערה 127.
 124 ראה: ילקוט בהעלותך, רמז תשלז (עמ' 212, שורה 76). בסוף מובאה זו נאמר (לפי נוסח כתב היד של הילקוט): 'וכתבנו אותם מפי רב שמואל אחי של פנחס ומרים וכו' לטוב ולמד אותם בתרביץ מוצא [מרנא] רבנא חנינאי כהנא ראש ישיבת גאון'. מובאה זו שבילקוט שמעוני היא המקור היחיד הידוע עד כה לכתובת חשובה זו. לאחרונה מצאתי עד נוסח נוסף לכתובת זו, שהוא בלתי תלוי בילקוט ובו שינויי נוסח משמעותיים. בכוונתי לפרסם נוסח חדש זה ולדון במשמעותו במקום אחר.
 125 צונץ אמנם הפנה לעיין בכ"י וטיקן, ספריית פלטינה 103/3 (הובא אצל: ש' בובר, 'מדרש אספה', כנסת ישראל, א (תרמ"ו), עמ' 309–320, וכן אצל ש"מ חאנעס, 'ילקוטים ממדרש אספה', רב פעלים, ורשה תרנ"ד, עמ' 149). ראה: צונץ (לעיל הערה 20), עמ' 426, הערה 9. אך למעשה מדובר שם (דף 259–261) במקבילה חלקית שאין עליה ראיה שהיא ממדרש אספה, ושאינה כוללת את הכתובת הנזכרת.
 126 בילקוט שמעוני (בהעלותך, רמז תשלז [עמ' 211, שורה 64]) ובערוך, ערך 'אמתנסיך' (מהדורת קהוט, עמ' 132) ובערך 'אסכולא' (שם, עמ' 180). הייחוס של מובאה זו ל'למדנו' מוסכם על בובר (מבוא לתנחומא שבמהדורתו, עמ' צו, הערה א, וכן בהקדמתו ל'ילקוטים ממדרש אספה', שם, עמ' 310–311), גרינווט ([לעיל הערה 40], ד, ירושלים תר"ס, עמ' כד, ב) ואפשטיין ([לעיל הערה 40], עמ' שה, סעיף 4). ואילו לדעת ש"ר (כרם חמד, ו [1841], עמ' 241, מכתב יד, סימן ח) גם מאמר זה הוא ממדרש אספה (אלא ששי"ר לא היה מודע לכתב היד של הילקוט).
 127 ראה: צונץ (שם); ש"ר (שם); ש' בובר (לעיל הערה 125), עמ' 310; חאנעס (לעיל הערה 125), עמ' 148; ורטהיימר (לעיל הערה 88), עמ' רט; M. D. Herr, 'Midrashim, Smaller', *Encyclopedia Judaica*, XVI, col. 1516; א' גרינבאום, במאמר ביקורת על ספרו של ד' הימן 'מקורות ילקוט שמעוני על חמשה חומשי תורה', סיני, עז (תשל"ה), עמ' קכה–קכח; נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 27–28 והערה 63 שם.
 128 לארבעה עיפים מרשימה זו (י, יא, יג, טו) אין בילקוט מובאות מתאימות.

במפתח	מס'	פסוק	הפניה	בילקוט
א	ויעמוד [ויעמד] אותם (במ' יא 24)	עלותך	פרשה ורמז	בהעלותך, רמז תשלז (עמ' 217, שורה 13)
ב	ושמרו [את] משמרת (וי' כב 9)	אמור		שם (ולא הובא בפרשת אמור)
ג	והאיש משה (במ' יב 3)	עלותך		בהעלותך, רמז תשלז (עמ' 225, שורה 6)
ד	פתאום אל משה (במ' יב 4)	עלותך		מובא שם בהמשך הדרשה (שורה 9) ¹²⁹
ה	לא כן עבדי משה (במ' יב 7)	עלותך		בהעלותך, רמז תשלז (עמ' 226, שורה 49)

הרשימה אינה כוללת אפוא מובאה ממדרש אספה לפסוק זה. נתון זה מצטרף לציוני כתב היד והדפוס הראשון, ויש להביאו בחשבון בדיון על מדרש אספה ועל הרמיזה ההיסטורית במובאה שיוחסה לו.¹³⁰

6. שימושו של בעל הילקוט ב'ערוך'

עמדנו לעיל על כך שבעל ילקוט שמעוני השתמש ככל הנראה בנוסחאות שבערוך. עיון בערכים הנדונים מלמד שבדרך כלל הם נוגעים בחילופי נוסחאות של מובאות, על פי רוב מן הגמרא,¹³¹ או בפירושים שונים למובאות התלמודיות. מובאות אלה, הנרמזות במפתח ברשימה מן ה'ערוך', מופיעות בילקוט בנוסח זה או אחר. בכמה מקרים מופיעות בגיליון כתב היד של הילקוט, בצד המובאות, הערות המפנות לעיון ב'ערוך' או מצטטות ממנו.¹³² מובן שההפניה ל'ערוך' במקומות

129 בובר לא ציין קטע זה. חאנעס הביאו בסוגריים ותמה על בובר שלא ציינו. ראה: בובר (לעיל הערה 125); חאנעס (לעיל הערה 125), עמ' 150. לפי הציון שבכתב היד הוא ממדרש אספה וכן לפי הציון שבדפוס הראשון.

130 לאור דברים אלה נראה שאת הדיון ברקע ההיסטורי המשתמע ממובאה זו (ראה לעיל הערה 124) יש להסב למדרש ילמדנו עצמו. (באמור מדרש ילמדנו אינו ממופתח במפתח, וראה מה שכתבנו על כך לעיל הערה 43). בהקשר זה יש להעיר כי למדרש אספה יש זיקה למדרש ילמדנו והיחס שבין שני חיבורים אלה מצריך בדיקה בפני עצמה.

131 וזו אולי הסיבה לכך שבעל המפתח בחר למקם את המפתח ל'ערוך' בתוך הרשימות מן התלמוד הבבלי. המיקום לאחר מסכת ברכות משקף אולי צורך בהערות על נוסחאות, צורך שהתעורר לאחר המפתח של המסכת הראשונה ומתוך רצון להקדים ולציין את המובאות מן המסכתות הבאות שב'ערוך' יש התייחסות לגרסאותיהן. כמו כן ייתכן שמסכת ברכות הייתה כרוכה לפני בעל המפתח בנפרד מסדר מועד.

132 להלן הערות גיליון בכתב היד ובדפוס הראשון של הילקוט המפנות אל ה'ערוך' (כמה מהערות אלה ציין הימן [לעיל הערה 39], עמ' 788: (1) נח, רמז נד (עמ' 179, הערה 4): 'בערוך מקיים גירס' ש"ל קילים ומפ' [=מפרש] ד' קילין היו ברחבה [...] ויורד כנג המשופע' ('ערוך', ערך 'קל' [ח]). ייתכן שבילקוט שם, עמ' 179, שורה 29 נוסף מן ה'ערוך' לתוך הילקוט. (ב) חיי שרה, רמז קי (עמ' 501, שורה 40), בגיליון כתב היד: 'פי' שטר שילוח ומתנה ובערוך גורס לוקטו' ('ערוך', ערך 'גט') ועיין שם בילקוט, הערה 40. (3) ויגש, רמז קנב (עמ' 818, שורה 63): 'ויוסף ישיה ידו על עיניך (בר' מז 4) בערוך פי' יעמץ את עיניך אחר המיתה. בפרק שואל אין מעמצין את המת פי' סותמין' ('ערוך', ערך 'אמץ' [א]). ועיין שם בילקוט בהערה 63. (4) יתרו, רמז רצד (עמ' 457, שורה 22), בגיליון כתב היד: 'צ"ע בערוך בערך הסת' (ראה להלן בנספח ב, אות ה, בפסוק 'לא תשא'). (5) נשא, רמז תשח (עמ' 67, שורה 52): 'צ"ע בערוך בער' הנקי' (ראה להלן בנספח ב, אות ה, בפסוק 'הנקי'). (6) חוקת, רמז תשסד (עמ' 448, שורה 79), בגיליון כתב היד: 'צ"ע בערוך ער' א' (ראה להלן בנספח ב, אות א, סעיף י). (7) ואתחנן, רמז תתמד (עמ' 134, שורה 95), בגיליון כתב היד ובדפוס הראשון נכתב: 'צריך עיון בערוך בערך ק' (ראה להלן בנספח ב, בסעיף האחרון שברשימה). לדעת אפשטיין הערות אלה הן 'הוספת איזה כותב'. ראה: אפשטיין (לעיל הערה 40), עמ' רפד. לדעת גויבאואר הערות הגיליון בכתב היד של הילקוט, המפנות ל'ערוך', כתובות בכתב ידו של המעתיק (קלוגנימוס בן יעקב) ולא של מגיה מאוחר יותר. ראה: גויבאואר (לעיל הערה 31); כן ציין שילוני

אלה מכוונת לעיון בגרסה או בפירוש הסוגיה. כמה מהפניות אלה שבגיליון הילקוט מקבילות לסעיפים הנרמזים במפתח,¹³³ אם כי יש גם הפניות ל'ערוך' בגיליון כתב היד בדפוס הראשון שאינן נזכרות ברשימת הפסוקים כפי שהיא לפנינו,¹³⁴ אך כבר הערנו על סימנים של דילוגים ברשימה, כפי שעולה ממספור הסעיפים. נעייין לדוגמה במספר סעיפים מרשימה זו (המובאת להלן בנספח ב).

א. בסעיף השייך לאות ה מובא הפסוק 'הנקי' ממי המרים' בצירוף הפניה למקורו בפרשת נשא. פתרונו של סעיף זה הוא ב'ערוך' ערך 'הנקי'. ה'ערוך' הביא מהבבלי את דרשת ר' תנחום 'הנקי כתיב'¹³⁵ ופירש אותה: 'פי' הנקי רוחך מגופך'. בילקוט מובאת דרשה זו לפרשת נשא מאותו המקור. ואולם בכתב היד של הילקוט הגרסה היא 'חנקי כתיב', כפי שאכן מופיע בכ"י מינכן ובכ"י רומי.¹³⁶ בגיליון כתב היד של הילקוט נכתב כאן: 'צ"ע בערוך בערך הנקי'. הערה זו מופיעה גם בדפוס הראשון של הילקוט, בגוף הספר, אך במובאה שם מופיעה הגרסה 'הנקי כתיב', כמצוי ב'ערוך'. נראה שכוונתו של סעיף זה ברשימה לציין את חילוף הנוסח המופיע ב'ערוך'. בעל הילקוט לא שינה במקרה זה מן הנוסח שהיה כנראה לפניו בגמרא, אך הפנה לעיין ב'ערוך'. בעל הדפוס הראשון של הילקוט כבר התאים את הגרסה לגרסת ה'ערוך', אך השאיר את ההערה המפנה לעיין בו.

ב. בסעיף השייך לאות י מובאים פסוק ודרשתו: 'ידכה – יד כהה', ומצורפת הפניה לפרשת בא. פתרונו של סעיף זה הוא ב'ערוך', ערך 'יד', שם מובאות דרשתו של רב אשי בבבלי (מנחות לד ע"א): 'ידכה יד כהה'¹³⁷ ופירושה: 'יד שמאל מדכתיב בה' בלשון נקבה'. בחלק מנוסחאות התלמוד כתוב רק: 'ידכה בה"י' וחסרה הדרשה 'יד כהה'.¹³⁸ בילקוט מובאת מן הבבלי הגרסה שב'ערוך', ללא הפניה אל ה'ערוך'.

ג. המשפט 'יכה יוסה את יוסה', המובא ברשימה תחת האות כ, מובא ב'ערוך' מן המשנה ומן הגמרא.¹³⁹ בילקוט מופיעה מובאה זו פעם אחת, מאותו המקור. גרסת ה'ערוך' היא 'יכה יוסה את יוסה', כפי שלפנינו במפתח, וכן היא הגרסה בכ"י קויפמן של המשנה ובכ"י מינכן של הגמרא. זוהי גם הגרסה בכתב היד של הילקוט, אך בדפוס הראשון הגרסה היא 'יכה יוסי את יוסי', כפי

(לעיל הערה 31), עמ' כב. יש להוסיף כי הערות אלה רשומות באותה המתכונת שבה רשומים מראי המקום וההפניות לרמזים ולקונטרס האחרון (ראה לעיל הערה 43), ונראה שכן היו מונחות לפני המעתיק. ראה לסברה זו יש בעובדה שהערות אלה מופיעות בדפוס הראשון של הילקוט, וזאת, כידוע באופן בלתי תלוי בכתב היד של הילקוט.

133 סעיפים 4–7 בהערה הקודמת.

134 שם, סעיפים 1–3.

135 בבלי, קידושין סב ע"ב.

136 כ"י מינכן, בבלי, שבועות לו ע"א; כ"י רומי, בבלי, קידושין (שם). אך בכ"י מינכן לקידושין הגרסה היא 'הנקי כתיב', כמובא ב'ערוך', להבדיל מ'הינקי' (ביו"ד) ועיין בפירוש רש"י שם. ואילו בכ"י מינכן לסוטה יז ע"א מובא: 'הנקי חנקי כתיב'.

137 בבלי, מנחות לו ע"א.

138 כך הוא בכ"י מינכן ובכ"י רומי (וטיקן, ספריית פלטינה 123), שם, ועיין דקדוקי סופרים שם, הערה ר.

139 משנה, סנהדרין, ז, ה; בבלי, שם ס ע"א.

שמופיע במקומות שונים.¹⁴⁰ גם ה'ערוך' מביא בסוף דבריו תחת 'פירוש אחר' את הגרסה 'יוסי' ומפרש את שתי הגרסאות.

נמצא שרשימה זו מן ה'ערוך' רומזת לחילופי נוסח ולפירושים מיוחדים המובאים בו. חילופי נוסח אלה לעתים הולמים את המובא בכתב היד של הילקוט ולעתים שונים ממנו. נראה כי בעל הרשימה ערך אותה מתוך כוונה להסתייע בה במקומות המתאימים בילקוט, ומכאן נולדו חלק מנוסחאות הילקוט וחלק מן ההערות שבגיליון המפנות לעיין ב'ערוך'.¹⁴¹ ציוני המקורות שברשימה זו גם מאירים את עינינו בחילופי נוסח דקים שבין כתב היד של הילקוט ובין הדפוס הראשון שלו ובדרך התהוותם.

7. סדר עבודתו של בעל הילקוט

ילקוט שמעוני לתורה הוא אחד הילקוטים המונומנטליים שנערכו בימי הביניים.¹⁴² המעיין היטב בילקוט אינו יכול שלא להשתאות לנוכח היקפו, דייקנותו בציוני המקורות¹⁴³ ויעילותו בקביעת מיקום הדרשות ובהפניות ממקום למקום בתוך החיבור בשיטת הרמזים. תהליך היצירה של ילקוט כזה דרש בוודאי מלאכה מקדימה של ברירת הדרשות מן החיבורים השונים, השוואת מקבילותיהן, פירוק הדרשות לחלקים שסביב הפסוקים השונים וההחלטה היכן להביא דרשות מרובות פסוקים שניתן לכלול במקומות רבים בילקוט. אם אכן נכונה מסקנתנו על טיבו של המפתח שלפנינו נראה שהוא מזמן לנו הזדמנות נדירה להיכנס אל בית היוצר של חיבור גדול זה ולהבין את דרך יצירתו.

שאלות שונות הנוגעות לילקוט שמעוני לתורה יוכלו אולי להתבהר מתוך העיון במפתח הפסוקים.¹⁴⁴ אחת השאלות האלה היא שאלת היחס בין שני חלקי הילקוט – לתורה ולנביאים

140 ראה דקדוקי סופרים לסנהדרין נו ע"א, הערה נ; ס ע"א, הערה ל. לפירוש העניין כולו ראה: קוהוט, ערוך השלם, ערך 'יוסה', עמ' 119.

141 קוהוט במבוא ל'ערוך' לא מנה את הילקוט בין העושים שימוש ב'ערוך'.

142 ויפה להזכיר כאן את דבריו של אפשטיין: 'הילקוט שמעוני הוא ספר גדול הערך ויחיד במינו. אין כמוהו ספר האוצר בקרבו את הספרות הרבנית כמו שהיתה במאה הי"ג לספ"ג. כמעט אי אפשר להגות בדברי חז"ל מבלי להתייבש על הנוסחאות אשר בילקוט. באמת משתמשים בו רבים, אבל מעטים המה אשר יתבוננו על קורותיו ותכונותיו' (אפשטיין [לעיל הערה 40], עמ' שז). נזכיר גם כי גסטר טען שעבודת ענק שכזו לא יכולה הייתה לצמוח באופן פתאומי, ולכן שיער שקדמו לה עבודות קטנות אחרות, ושלמעשה מדובר בתהליך היסטורי שהבשיל באופן הדרגתי. ואולם את קביעתו על זמנו ומקומו של הילקוט שמעוני לתורה (המאה הארבע עשרה, ספרד) לא ניתן כמובן לקבל. ראה: M. Gaster, *The Example of the Rabbis*, New York 1968, pp. 21–39.

143 ראה למשל דבריו של צונץ: 'אחת מן המלאכות החשובות ביותר בחיבור הילקוט היתה ציוני המקורות. הכל מודים שדבר זה נעשה בידי המחבר עצמו. שום איש בימים שלאחריו לא היה בידו לחפש כל קטע בתוך ספרי ההגדות, להבחין בדיוק רב כזה בין המדרשים הדומים זה לזה, לדייק בהגדרתם של הכנויים בנאמנות רבה כל כך, או להזהר שלא להכניס הגדות מן הזמן החדש' (צונץ [לעיל הערה 20], עמ' 148). מובן שדברים אלה אינם מכוונים לדפוסים מאוחרים של הילקוט, שכיודע 'כסו פניהם חרולי הטעויות' (וחו כבר לשון פרינץ, המדפיס של דפוס ונציה שכ"ה. ודבריו הובאו אצל אפשטיין [שם], עמ' רפא, ועיין שם).

144 כגון בירור היחס שבין המובאות מן הירושלמי בילקוט שמעוני לבין המובאות מן הירושלמי שנוספו בקונטרס אחרון בילקוט (ראה לעיל הערה 43). השוואת מקורותיהן של המובאות שנרמזו ברשימה הכללית של התלמוד הירושלמי שבמפתח (וזאת בצד הרשימה הנפרדת ממסכת שקלים בירושלמי) למקורות המובאות שב'קונטרס

וּכְתוּבִים.¹⁴⁵ אם נכונה פרשנותנו למפתח הרי יש בו עדות על עבודת הכנה נפרדת לילקוט שמעוני על התורה, שבה מוינו אך ורק דרשות לפסוקי התורה. עדות זו יכולה להצטרף לשורה של הבדלים בין שני חלקי הילקוט, הבדלים המעמידים בספק את הדעה הרווחת כי שני חלקי הילקוט יצאו מתחת ידו של אותו המחבר.¹⁴⁶

האחרון תוכל אולי ללמד על חלקי הירושלמי שהיו עורך הילקוט בראשית עבודתו ובסיומה. נראה לנו כי השוואה כזו אכן תניב ממצאים על מסכתות וסדרים הקיימים בזה ולא בזה (למשל רוב סדר נשים וסדר נזיקין מובאים בקונטרס אך לא במפתח ובילקוט) וכן תצביע על הבדלים באופיין של המובאות כאן וכאן (כגון העובדה שבקונטרס מובאים קטעים מן הירושלמי שאינם כוללים פסוקים כלל או שאינם כוללים פסוקים מן התורה ואלו בוודאי לא יכלו להיכלל במפתח). מובן שעניין זה דורש בירור יסודי בפני עצמו.

145 הדעה המקובלת במחקר היא ששני חלקי הילקוט יצאו מידי אותו העורך. אמנם גסטר טען שהילקוט לתורה קדם לילקוט לנביאים ולכתובים, ושאת הילקוט לנביאים ולכתובים חיברו מחברים שונים, שביקשו להשלים את הילקוט לכל התנ"ך. ראה: M. Gaster, 'La source de Yalkut II', *REJ*, 25 (1892), pp. 44–52, אבל אפשטיין דחה את ראיתו של גסטר ומאו לא זכתה שאלה זו לבירור יסודי. ראה: אפשטיין (לעיל הערה 40), עמ' שכו; A. Epstein, 'Le Yalkut Schimeoni', *REJ*, 26 (1893), pp. 75–82.

146 למרות הדמיון בין שני חלקי הילקוט ניתן להצביע בכל זאת על מספר הבדלים ביניהם, מהם טכניים ומהם מהותיים. (א) יש הבדל בין רשימת המקורות של שני חלקי הילקוט. חיבורים שונים המובאים בחלק התורה (כגון ספרי ווטא, אבכיר, אספה, דברים זוטא ומסכתות שמחות וכלה) אינם מובאים כלל בחלק הנביאים והכתובים. התופעה ההפוכה – חיבורים המובאים בחלק הנביאים והכתובים אך אינם מובאים כלל בחלק התורה – נדירה יותר אך גם היא קיימת (כך לפחות לגבי מדרש משלי, ראה לעיל הערה 35). חיבורים אחרים המובאים לרוב בחלק הנביאים והכתובים מובאים בחלק התורה פעמים בודדות בלבד ובחלקם ייתכן שמדובר בחוספה (כך לגבי פסיקתא רבתי, ראה לעיל הערה 40, ומדרש תרשא, ראה לעיל הערה 35). (ב) קיים הבדל במשמעות הציון 'מדרש' בשני החלקים. בחלק התורה הציון 'מדרש' אינו מכוון למדרש הרגיל בספר (כדוגמת בראשית רבה בספר בראשית), אלא למדרש מסוים, שאולי לא היה ידוע בשם. לעומת זאת בכמה מספרי הנביאים והכתובים שבילקוט מצוין בדפוס הראשון 'מדרש' כשהכוונה למדרש הרגיל לספר זה (כך לספרים שמואל, תהלים ומשלי). כמו כן לעיתים נמצא שוני בכינויי החיבורים המובאים בשני החלקים (כגון 'מועד קטן' ו'תענית' בחלק התורה ובמפתח לעומת 'משקין' ו'תעניות' בחלק הנביאים והכתובים). (ג) יש מקרים שבהם מאמר המובא בילקוט לתורה בגרסה אחת מובא בילקוט לנביאים ולכתובים מאותו המקור אך בגרסה אחרת. ראה: שילוני (לעיל הערה 31), עמ' יב, הערה 66. אמנם יש לציין כי תופעה זו נמצאה גם בילקוט לתורה עצמו, במובאותיו מספרי במדבר בחומש במדבר לעומת החומשים האחרים (ראה: מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 45, הערה 17 וכן מה שהפנה לדברי רמא"ש, ספרי דבי רב, וינה תרכ"ד, הקדמה, פרק ו), אך היקפה של תופעה זו בילקוט לתורה ונסיבותיה טעונים בירור יסודי. (ד) לילקוט לתורה צורף 'קונטרס אחרון' מירושלמי ומילמדנו, ונוספו הפניות מן הילקוט אליו. לעומת זאת לחלק הנביאים והכתובים של הילקוט אין בידינו 'קונטרס אחרון'. ואולם לדעת החוקרים היה קונטרס כזה גם לחלק הנביאים והכתובים של הילקוט (ראה: אפשטיין [REJ], שם, עמ' 76; י"ל מימון, 'מבוא', מדרש הגדול לבראשית, מהדורת מ' מרגליות, עמ' 6; ד' הימן, מקורות ילקוט שמעוני לנ"ך, ירושלים תשכ"ה, מבוא, עמ' 8). (ה) בחלק התורה הרמזים משמשים כקישוריות והם מסודרים בסדר 'רץ' לאורך כל התורה. כך הוא הדבר גם בחלק מכתבי היד של הילקוט לנביאים ולכתובים, אולם בכמה כתבי יד של קטעים מן הילקוט לנביאים ולכתובים מתחיל מספור הרמזים מחדש בכל ספר, ואולי משמשים הרמזים בקטעי כתבי יד אלו כסימני חלוקה לסעיפים (ראה: שילוני [שם], עמ' טז–יז). (ו) לחלק התורה ידוע רק כתב יד אחד בעוד שלחלק הנביאים והכתובים ידועים כתבי יד לא מעטים. (ז) עוד יש לציין כי בחלק התורה יש הפניות בודדות לחלק הנביאים והכתובים אך מחלק הנביאים והכתובים אין כלל הפניות לחלק התורה (ראה: הימן [שם], עמ' 7).

[illegible]

נספח א

המפתח לדברים זוטא והשוואתו לילקוט שמעוני

מספר	מפתח הפסוקים ¹⁴⁷	ילקוט שמעוני	מספר
מספר	פסוק	הפניה	מספר
א	אלה הדברים	דברי'	ו
ב	אל תצר	דברי'	ח
ג	ואתחנן	ואתחנן'	ט
ד	אתה החילות	ואתחנן'	י
ה	ויעמד משה ¹⁴⁸	יתרו	ה
ו	ודברתם	חוקת	ד
ז	ויניקחו	האזינו	שם
ח	ויק[ח] ת'ר'ח'	בשלח ¹⁵⁰	בשלח, רמז רלא (עמ' 276, שורה 16)
ט	בעבר הירדן	ואתחנן'	ואתחנן, רמז תתכט (עמ' 96, שורה 63)
י	ואנכי הסתר	וילך	וילך, רמז תתקמא (עמ' 609, שורה 82)
יא	שמע ישראל	ואתחנן'	ואתחנן, רמזים תתלד-תתלה (עמ' 108, שורה 12)
יב	הקבצו	ויחי	שם
יג	ואהבת	ואתחנן'	שם
יד	י' רחום וחנן	תשא ¹⁵¹	תרומה, רמז שסז (עמ' 659, שורה 51) ¹⁵²
טו	ועשית לך ארון	עקב	ראה, רמז תתצה (עמ' 284, שורה 75)
יו	עשר תעשר	ראה	כי תבוא, רמז תתקלח (עמ' 579, שורה 45)
יז	וראו כל עמי	תבא	

147 פרטי הרשימה שבמפתח הועתקו כפי שהם בכתב היד. במקום שנראה לנו לתקן הערנו על כך בנפרד.

148 הכוונה לפסוק: 'ויעמד העם מרחק ומשה נגש אל הערפל' (שם' כ 18).

149 בכתב היד מצוין כאן 'אה'ז'. בדפוס הראשון וביתר הדפוסים לא צוין מקור המאמר. מובאה זו שבפרשת יתרו חופפת קטע מן המובאה הקודמת אך הוכרת הפסוק 'ויעמד העם' עם דרשה קצרה שעליו מופיעה רק בפרשת יתרו. הכתוב בסעיף זה קשה לקריאה ונראה כי המעתיק השתבש בכתביתו. בתחילה נכתב 'ויקח' (במקום 'ויקח'), ולאחר מכן המילה ת'ר'ח', ועליה צוינו שלוש נקודות לסימן מחיקה. סעיף זה רומז לפסוק 'ויקח שש מאות רכב בחור' (שם' יד 7. ואולי האותיות ת'ר' מציינות 'שש מאות'?). מקורה של מובאה זו לא צוין בדפוסים אבל בכתב היד נרשם 'אה'ז'.

151 בילקוט שמעוני, תשא, על הפסוק 'ה' ה' אל רחום וחנן' (שם' לד 6), רמז שצז (עמ' 762, שורה 27 – עמ' 763, שורה 36) מובא משל שציון מקורו חסר, הן בכתב היד של הילקוט הן בכל דפוסיו, והוא אינו מוכר לנו ממקום אחר. על פי ציון זה של המפתח ועל פי סגנונו של הקטע ניתן להציע לשייכו למדרש זה.

152 ברמז שסז הובאה בילקוט שמעוני דרשה מדברים זוטא על הפסוק 'ועשו ארון עצי שטים' (שם' כה 10): 'מפני מה של עץ' וכו'. בילקוט לפרשת עקב, רמז תתנג (עמ' 158, שורה 23), על הפסוק 'ועשית לך ארון עץ' (דב' י 1), הנוכח כאן ברשימה, נכתב בכתב היד: 'כתוב למטה מרמז שס'ז'.

מספר	מפתח הפסוקים	ילקוט שמעוני	מספר
	'אלה הדברים זוט'	מובאות תואמות מדברים זוטא	בליקוטים
מספר	פסוק	פרשה ורמז	של בובר
יח	וישמע יי' ¹⁵³	שמות, רמז קסז (עמ' 45, שורה 71) ¹⁵⁴	— — —
יט	זה יהיה משפט שופטי'	שופטים, רמז תתקטו (עמ' 361, שורה 35)	טז
כ	וראית עם רב ¹⁵⁵	שופטים, רמז תתקכג (עמ' 397, שורה 5)	יז
כא	לא תחוס עיניך שופטי'	שם	
כב	כי תצא למלחמה שופטי'	שם	
כג	כי תקרב אל עיר שופטי'	— — ¹⁵⁶	— — —
כד	כי תצא מחנה תצא	כי תצא, רמז תתקלד (עמ' 483, שורה 34)	יח
כה	ויתד תהיה לך תצא	כי תצא, שם (עמ' 487, שורה 16) ¹⁵⁷	— — —
כו	לגר אשר בשעריך ראה	ראה בסעיף הבא ¹⁵⁸	
כז	ובקוצרכם קדושי' אמור ¹⁵⁹	אמור, רמז תרמה (עמ' 716, שורה 2)	ג (=א)
כח	הקהל חוקה אחת שלח	שם	
כט	תורה אחת בא	בא, רמז ריד (עמ' 215, שורה 26)	א
ל	ובא הלוי ראה	שם	
לא	זכור אשר תצא	כי תצא, רמז תתקלח (עמ' 550, שורה 51)	יט
לב	וימצאה המלאך לך לך	— — ¹⁶⁰	— — —
לג	וידבר משה תבא	כי תבוא, רמז תתקלח (עמ' 574, שורה 42)	כ
לד	אתם נצבים נצבים	נצבים, רמז תתקם (עמ' 588, שורה 35)	כא
לה	יפקד יי' פנחס	פנחס, רמז תשעז (עמ' 542, שורה 55)	ה
לו	וזאת הברכה וזאת	וזאת הברכה, רמז תתקנא (עמ' 670, שורה 10)	כג
		שם (עמ' 672, שורה 47) ¹⁶¹	כד

153 הכוונה לפסוק 'וישמע אלהים את נאקתם' (שמו' ב 24).

154 בכתב היד של הילקוט צוין 'אה'ו'. בכל הדפוסים לא צוין מקור המאמר.

155 הכוונה לפסוק 'כי תצא למלחמה על אִיָּךְ וראית סוס ורכב עם רב ממך' (דב' כ 1).

156 בילקוט לפסוק זה (דב' כ 10) אין מובאת דרשה מדברים זוטא וכן לא ביתר הילקוט.

157 בכתב היד צוין 'אה'ו'. בדפוס הראשון ובדפוס ונציה צוין כאן 'אה'ר' (אלה הדברים רבה).

158 חמשת הפסוקים שבסעיפים כו–ל נזכרים בוה אחר זה במובאה מדברים זוטא הנכפלת בילקוט לפרשת אמור ולפרשת בא; ראה בהמשך הרשימה.

159 הפסוק 'ובקצרכם את קציר ארצכם' וכו' נכפל בתורה בפרשת קדושים (וי' יט 9) ובפרשת אמור (שם כג 22). בילקוט בפרשת אמור (שם) נכתב: 'כל הפסוק כתוב בפרשת קדושים תהיו'. ואולם המובאה מדברים זוטא עצמה לא הובאה בילקוט לקדושים, אלא בפרשת אמור, מיד לאחר ההערה הנזכרת.

160 בילקוט לפסוק זה (לך לך, רמז עט [עמ' 324, שורה 58]) מובאת דרשה קצרה ללא ציון המקור (הן בכתב היד הן בדפוסים). דרשה זו אינה ידועה לנו ממקורות אחרים, וייתכן שמקורה במדרש דברים זוטא כאן, ושהציון נשמט (או אף לא נכתב מלכתחילה) בשל קוצר המובאה.

161 שתי מובאות מדברים זוטא מובאות בנפרד לחלקיו השונים של פסוק זה.

מספר	מפתח הפסוקים	מספר	מפתח הפסוקים
בלקוטים	"אלה הדברים זוטא"	מספר	מפתח הפסוקים
של בובר	פרשה ורמו	פסוק	הפניה
---	---	לז	י' מסיני בא
כו	וזאת הברכה, רמו תתקנב (עמ' 679, שורה 67)	לח	מימינו אש דת
כז	שם (עמ' 682, שורה 37)	לט	אף חובב
כח	שם, רמו תתקנב (עמ' 686, שורה 9)	מ	יחי ראובן
כט	שם, רמו תתקסג (עמ' 707, שורה 74)	מא	ויעל משה
ל	שם, רמו תתקסד (עמ' 714, שורה 49)	מב	ומשה ק"כ שנה ¹⁶³

נספח ב

המפתח ל'ערוך', פתורנו ב'ערוך' והשוואתו לילקוט שמעוני

מס'	מפתח הפסוקים - ערוך	בערוך	בילקוט
פסוק	הפניה	הערוך	פרשה ורמו
א כל המרכב	מצורע	'אבן מסמא' (עמ' 13)	מצורע, רמו תקסח (עמ' 475, שורה 78) ¹⁶⁴
ו והיושב על הכלי	מצורע	שם	שם (עמ' 473, שורה 42)
יד כי יקרא	תצא	'אי' ¹⁶⁵	---
טו כי תאמר בלבבך	עקב	שם	---
יו כי פתח תפתח	ראה	שם	---
יז כי גוע אהרן	חוקת	שם	חוקת, רמו תשסד (עמ' 448, שורה 78) ¹⁶⁷
יח כי מצא בה ערות	תצא	שם	תצא, רמו תתקלו (עמ' 502, שורה 28)

162 על פי ציוני כתב היד של הילקוט אין לפנינו מובאה מדברים זוטא לפסוק זה. בדפוס הראשון וביתר הדפוסים צוינה מובאה הסמוכה לפסוק זה בציון 'אלה הדברים זוטא' (רמו תתקנא [עמ' 672, שורה 58]). בכתב היד צוין ליד מובאה זו 'אלה הדברים רבה', ואכן שם היא מצויה לפנינו (ועיין גם בילקוט מכירי לתהלים סח, כה [מהדורת בובר, עמ' 10, 330]). לדעת הימן הציון שבדפוסים הוא טעות. ראה: הימן (לעיל הערה 39), עמ' 693 ובהערה לילקוט שם.

163 הכוונה לפסוק 'ומשה בן מאה ועשרים שנה' (דב' לד 7).

164 ב'ערוך' ובילקוט הובא פסוק זה במובאה מתוך תורת כוהנים וכן לגבי הסעיף הבא. יש להעיר כי שני פסוקים אלה, 'כל המרכב' ו'היושב על הכלי', באו בערך 'אבן מסמא' בזה אחר זה, במסגרת פירוש המושג הנזכר, ולכן לא ברור מדוע ניתן לשני הפסוקים מספור לא רציף (א, ו) במפתח.

165 חמשת פסוקים אלה, הפותחים ב'כי', מובאים כסדר הזה ב'ערוך', בערך 'אי', בתוך דיון על נחיצותן של ההוראות השונות שניתנו למילה 'כי' (אי, דלמא, אלא, דהאי), כפי שמובא במקומות שונים בתלמוד הבבלי (תענית ט ע"א וראש השנה ג ע"א, על הפסוק 'כי גוע אהרן'; גטין צ ע"א על הפסוק 'כי מצא בה ערות דבר'; ושבועות מט ע"ב על הפסוק 'או נפש כי תשבע' [וי' ה 4], שאינו מוזכר כאן).

166 הפסוק שבסעיף זה וכן אלו שבשני הסעיפים הבאים הם דוגמאות של ה'ערוך', ואינם מופיעים בסוגיות הגמרא הנזכרות, וכן אינם נדרשים בילקוט בהקשר זה.

167 בגיליון כתב היד של הילקוט צוין כאן: 'צ"ע בערוך ער' אי'.

[illegible]

מפתח הפסוקים – ערוך		בערוך	בילקוט
מס' פסוק	הפניה	הערוך	פרשה ורמז
יט ואמרה האשה אמן	נשא	(אמנה' עמ' 122) ¹⁶⁸	(נשא, רמז תשח עמ' 71, שורה 39)
כג את יי האמרת	תבא	(אמר' עמ' 127)	בשלה, רמז רמד עמ' 317, שורה 1) ובכי תבא, רמז תתקלח עמ' 571, שורה 64) רמז לבשלה ¹⁶⁹
כה (ו)אם על תורה	צו	(אמר' ¹⁷⁰)	(צו, רמז תצג עמ' 238, שורה 55)
ב ושב הכהן	המצור'	בא' עמ' 1)	מצורע, רמז תקסו עמ' 460, שורה 5) ¹⁷¹
ודברת במ בע' במ	ואתחנן'	בם' עמ' 107)	ואתחנן, רמז תתמב עמ' 125, שורה 22) ¹⁷²
במלח תמלח בע' במ ¹⁷³	ויקרא'	בן' עמ' 109)	ויקרא, רמז תנד עמ' 82, שורה 47) ¹⁷⁴
ג ערים גדולות	עקב	גוזמא' עמ' 266)	דברים, רמז תתה עמ' 34, שורה 28) ¹⁷⁵
ה הנקי ממי המרים	נשא	הנקי' עמ' 226)	נשא, רמז תשח עמ' 67, שורה 52) ¹⁷⁶
לא תשא	ואתחנן'	הסת' עמ' 229)	יתרו, רמז רצד עמ' 455, שורה 39) ¹⁷⁷
ט וישאוהו במוט	שלח	טרטן' עמ' 79)	שלח, רמז תשמג עמ' 244, שורה 83) ¹⁷⁸

168 את הרמיזה הזו לא זיהיתי בוודאות. ב'ערוך', בערך 'אמן' ובערך 'אמר', אשר ניתן היה לשער שהם הערכים הנרמזים, אין פסוק זה נזכר. בילקוט מובאות הדרשות על פסוק זה בפרשת נשא (רמז תשח עמ' 71) ושם מובא בין היתר משבועות לו ע"א 'אמן' [...] בו האמנת דברים'. ונראה לי כי בעל המפתח רומז ל'ערוך' בערך 'אמנה' לפירוש מושג זה (מלבד זאת מופיע פסוק זה ב'ערוך', בערך גלגל (ה), בעניין גלגול שבועה וכן בילקוט נשא [שם]).

169 ה'ערוך' הביא מתוך 'ראש חגיגה' (ג ע"א) ופירש 'האמרת' מלשון אמרת הבגד. הילקוט הביא מן המכילתא (בשלה, שירה, ג) וגרס (בכתב היד) כ'ערוך': 'עשאני אימרה' וכו' (ואילו בדפוס הראשון: 'אמרה', ובשאר דפוסים: 'אמירה'), וזאת בניגוד לאחרים, שגרסו ופירשו (בחגיגה): 'אמירה'.

170 את הרמיזה הזו לא זיהיתי בוודאות. נראה לי שכוננת רמיזה זו לערך 'אמר' (ז), שבו מפנה ה'ערוך' לפירוש המילה 'אמורים', מילה הנזכרת בילקוט לפסוק המדובר (שם): 'אימורין למזבח'.

171 דרשה על פסוק זה מובאת ב'ערוך' ובילקוט מן הספרא. לפי ה'ערוך' מימרה זו מופיעה גם ביבמות, סוף פרק שלישי, אך לפנינו היא אינה שם (ראה: קוהוט [שם], הערה 1).

172 ה'ערוך' הביא את דרשת הגמרא ביומא יט ע"ב על הפסוק 'ודברת במ' ופירש אותה. הילקוט הביא את אותו המקור, כגרסת ה'ערוך' וכגרסת כ"י מינכן (ראה בהערת המהדיר בילקוט [שם], הערה 23).

173 כפי הנראה טעות העתקה וצריך להיות: בע' בן. ההדגשה בסעיף זה ובסעיף הקודם שלי.

174 ה'ערוך' הביא ממנחות (כא ע"א) ומתורת כוהנים: 'יכול תבינהו ת"ל תמלח' והוסיף מספר פירושים לסוגי המלח הנזכרים בדרשה זו (סדומית ואיסתרוקנית). בילקוט הובאה דרשה זו עם ציון למנחות. יש להעיר כי למילה 'תבינהו' שבדרשה זו חילופי נוסח רבים.

175 ה'ערוך' מביא מספרי דברים את המאמר 'דברה תורה בלשון הבאי' ומסביר את אחת הדוגמאות המובאות שם מן הפסוק בפרשת עקב (דב' ט 1), שסופו 'ערים גדולת ובצרת בשמים'. מילים אלו משותפות גם לפסוק בפרשת דברים (א 28). בילקוט מובאת דרשה זו, בצירוף ציון לספרי דברים, לפסוק בפרשת דברים. לעומת זאת בילקוט לפסוק המתאים בפרשת עקב (רמז תתנא עמ' 155, שורה 34), והלאה) פסוק זה אינו נדרש כלל.

176 על סעיף זה ראה לעיל עמ' 455.

177 ה'ערוך' הביא דרשה משבועות לח ע"ב בתוך הסבר סדר שבועת ההיטת. הפסוק הנזכר בסעיף זה כפול בדיוק בתורה בפרשות יתרו וואתחנן. במפתח צוין רק 'ואתחנן'. בילקוט ליתרו מובאת הדרשה משבועות ושם עמ' 457, שורה 22), נרשם בגיליון כתב היד: 'צ"ע בערוך בערך הסת'. בילקוט לוואתחנן דרשה זו אינה מצויה.

178 דרשה על פסוק זה מובאת ב'ערוך' ובילקוט מסוטה (לד ע"א).

מס'	פסוק	מפתח הפסוקים – ערוך		בערוך	בילקוט
		הפניה	הערך		
י	ידכה יד כהה	בא	'יד' (עמ' 109)	בא, רמז רכג (עמ' 234, שורה 78) ¹⁷⁹	פרשה ורמז
	ויבלע מטה אהרן	וארא	'יוחני וממרא' (עמ' 117)	וארא, רמז קפב (עמ' 85, שורה 12) ¹⁸⁰	
כ	יכה יוסה את יוסה		'כ' (עמ' 219) ¹⁸¹	אמור, רמז תרנז (עמ' 753, שורה 73) ¹⁸²	
מ	ויאמר החייתנו	ויגש	[?]	[?] ¹⁸³	
ק	ויחזו את האלהים	משפטי'	'קלר' (עמ' 114)	משפטים, רמז שסב (עמ' 644, שורה 53) ¹⁸⁴	
	ובתים מלאים	ואתחנ'	'קתל' (עמ' 228)	ואתחנן, רמז תתמד (עמ' 134, שורה 95) ¹⁸⁵	

- 179 על סעיף זה ראה לעיל עמ' 455.
- 180 ב'ערוך' מובאת מתוך מנחות (פה ע"א) אגדה על יוחנא וממרא. אגדה זו שבבלי אינה כוללת את הפסוק 'ויבלע מטה אהרן את מטתם' (שם' 12), אך הסברו של 'הערוך' חותם בפסוק זה (אולי לפי מקור אחר שהיה לפניו). בילקוט לווארא מובאת לפסוק הנזכר האגדה ממנחות ומיד לאחריה מובאים הפסוק הנזכר ודרשה שעליו ממסכת שבת (צז ע"א). הזכרת הדרשה ממנחות בילקוט סביב אותו הפסוק מווארא המוזכר ב'ערוך' יכולה להיות בעקבות השימוש ב'ערוך'. במובאה זו יש חילופי גרסאות בפתגם 'למת ירקא ירקא שקול'.
- 181 קוהוט, הערך 'וסה', עמ' 119, העיר שבדפוס אמסטרדם ופראג הובא בערך 'כן' (ד).
- 182 על סעיף זה ראה לעיל עמ' 100.
- 183 לא מצאתי פירושו של סעיף זה. הפסוק 'ויאמרו החייתנו' (בר' מז 25) לא נדרש בילקוט במקומו, והוא נזכר בו רק פעם אחת, בפרשת מקץ (רמז קמח [עמ' 779, שורה 71]), מבראשית רבה, ו. ראשיתה של דרשה זו, ללא הפסוק הנזכר, מובאת ב'ערוך' בערכים 'ערב' (ד), 'פלסטיני' ו'פנקיה'. ואולם על פי מספור הערכים שברשימה יש לבקש את הערך הנרמז באות מ"ם.
- 184 ה'ערוך' מביא דרשה על פסוק זה מוויקרא רבה ומפסיקתא דרב כהנא ומפרש את המילה 'קילורין' הנזכרת בה. בילקוט מובאת דרשה זו מן הפסיקתא.
- 185 ה'ערוך' מפרש את הביטוי 'קוהלי דחזירי', הנזכר בחולין יז ע"א, בקשר לפסוק הנזכר 'ובתים מלאים כל טוב', ודן בגרסה הנכונה שלו; עיין שם. בילקוט מובא לפסוק זה אותו המקור מחולין בנוסח 'כתלי דחזירי'. בגיליון כתב היד של הילקוט ובדפוס הראשון נכתב: 'צריך עיון בערוך בערך ק'. וכתב על כך המהדיר של הילקוט שם (הערה 94): 'ולא הבנתי כוונת הערה זו'. ולפי האמור נראה שהערה זו מפנה לערך 'קתל' לעיון בביטוי זה.